

MÜSEYİB ƏLİYEV

**BANKLARIN İNKİŞAF
İSTİQAMƏTLƏRİ**

**“Şərq-Qərb”
Bakı – 2011**

*Müəllif kitabın çap olunmasında göstərdiyi maliyyə yardımına görə
“AtaBank” ASC-nin rəhbərliyinə öz dərin təşəkkürünü bildirir.*

Müəllif: **Müseyyib Fayaz oğlu Əliyev**
iqtidad üzrə fəlsəfə doktoru

Rəyçilər: **Damət Bağirov**
iqtidad elmləri doktoru, professor

Bəybala Xankişiyev
iqtidad üzrə fəlsəfə doktoru, professor

Zöhrab İbrahimov
iqtidad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

M.F.Əliyev. Bankların inkişaf istiqamətləri. Monoqrafiya.
Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2011, 120 səh.

Monoqrafiya bank fəaliyyətinin iqtisadi əsaslarının elmi-nəzəri və praktiki tədqiqinə həsr edilmişdir. Monoqrafiyada bank fəaliyyətinin iqtisadi münasibətlər sistemində yeri, Azərbaycanda bank fəaliyyətinin müasir vəziyyətinin təhlili və inkişafının əsas xüsusiyyətləri, yeni iqtisadi şəraitdə bank fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri kimi elmi-praktiki məsələlər öz əksini tapmışdır.

Kitab bank-maliyyə sahəsində çalışan əməkdaşlar, iqtisadi sahədə təhsil alan magistr və tələbələr, bu sahədə elmi tədqiqat aparən şəxslər, sahibkarlıq subyektləri və maliyyə-iqtisad elmi ilə maraqlanan digər şəxslər üçün maraqlı ola bilər.

ISBN 978-9952-34-741-8

© M.F.Əliyev, 2011

© “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2011

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	7
------------	---

I Fəsil

Bank fəaliyyətinin iqtisadi münasibətlər sistemində yeri.....	13
1.1. Bank sistemi və onun inkişaf mərhələləri.....	13
1.2. Bankların iqtisadi münasibətlər sistemində əhəmiyyəti.....	30
1.3. Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsinin hüquqi əsasları.....	36

II Fəsil

Azərbaycanda bank fəaliyyətinin müasir vəziyyətinin təhlili və inkişafının əsas xüsusiyyətləri.....	50
2.1. Bank fəaliyyətinin müasir vəziyyətinin təhlili.....	50
2.2. Bankın passiv əməliyyatlarının əsas xüsusiyyətləri.....	68
2.3. Bank menecmentində daxili nəzarət və auditin rolu.....	78

III Fəsil

Yeni iqtisadi şəraitdə bank fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	88
3.1. Bank fəaliyyətində monitorinqin istifadə imkanları.....	88
3.2. Bank fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri.....	94
3.3. Bank fəaliyyətinin inkişaf strategiyası.....	105

Nəticə və təkliflər.....	111
---------------------------------	------------

İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	116
--	------------

“...İqtisadi inkişafın növbəti mərhələsi maliyyə-bank sisteminin inkişafı üzrə yeni vəzifələr irəli sürür. Bank sisteminin iqtisadiyyata daha geniş maliyyə xidmətinin göstərilməsində, sahibkarlığın maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsində rolu daha da artırılmalı, bank sektorunda sağlam rəqabət mühiti formalaşdırılmalı, bank sisteminin etibarlılığı və dayanıqlığı yüksəldilməli və müasir qloballaşma tələblərinə uyğun dünya bank sisteminə inteqrasiyası sürətləndirilməlidir...”

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

GİRİŞ

Bazar münasibətləri şəraitində bankların fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi problemlərinin öyrənilməsi həmişə aktualdır. Yeni iqtisadi şəraitin tələblərinə müvafiq olaraq, aparılan iqtisadi islahatlar bank fəaliyyətinin daha da təkmilləşdirilməsini, onların yeni prinsiplər əsasında qurulmasını tələb edir. Aparılan islahatlar bank sisteminin sabitliyinin və dinamik inkişafının təmin edilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Bankların səmərəli fəaliyyəti bank sisteminin sabitliyi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz buna görə də, bazar münasibətləri şəraitində bankların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi iqtisad elminin mərkəzi problemlərindən biri olub, onun nəzəri-metodoloji və praktiki aspektlərini müəyyən edən fundamental elmi tədqiqatların sistemli şəkildə aparılmasını zəruri edir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bank fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın sabit və sürətli inkişafı bank sisteminin formalaşması, xüsusilə də kommersiya banklarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi ilə sıx bağlıdır. Bankların ölkə iqtisadiyyatının mühüm özəklərindən biri olması, fəaliyyət çərçivəsinə görə kütləvililiyi, onun işinin lisenziyalaşdırılması, təkmilləşdirilməsi və buna nəzarət edilməsi məsələləri dövlətin əsas funksiyalarından biridir.

Hər bir ölkənin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğu üçün tənzimlənmə metodları da müxtəlif olur. Ümumiyyətlə, hal-hazırda dünya miqyasında bank işi getdikcə dövlətin müdaxiləsindən azad olur. Bu isə ilk növbədə beynəlxalq maliyyə bazarlarında müxtəlif aparıcı transmilli bankların rəqabəti ilə əlaqədardır.

Bank sisteminin fəaliyyət mühitinin formalaşması dövlətin makroiqtisadi siyasəti, hansı iqtisadi nəzəriyyənin və strategiyanın aparıcı olmasından asılıdır. Məsələn, əsasını ucuz pul siyasəti

təşkil edən Keyns modelində bankların kredit imkanları artır, iqtisadiyyata resurs axını güclənir, eyni zamanda, inflyasiya meylləri artmış olur. Banklar iqtisadiyyata pul ötürən körpü kimi xidmət və əməliyyatlardan, senyoraj kimi isə inflyasiyadan faydalana bilərlər. Monetarist modelin dominant olmasına baxmayaraq, bu zaman sərt pul-kredit siyasəti banklara da toxunaraq, resurs əldə etməsi imkanlarını məhdudlaşdıracaq, eyni zamanda sabit valyuta məzənnəsi uzunmüddətli layihələrin səmərəlilik səviyyəsini və proqnozlaşdırılmasını asanlaşdıracaqdır.

Praktiki olaraq uğurla inkişaf edən bütün ölkələrdə milli bank sistemi üçün təsisat bazası yaradıcı rol oynayaraq, onun əmanətlərinin investisiyalara transformasiyasını şərtləndirən dövlət inkişaf institutları fəaliyyət göstərir. Bir qayda olaraq bu təsisatlara daxili əmanətləri istehsal investisiyalarına səmərəndirən dövlət inkişaf bankları, ixracın kreditləşdirilməsi və iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artıran idxal-ixrac bankları, əhali investisiyalarını mənzil tikintisinə yönəldən dövlət maliyyə infrastrukturları və ssuda-əmanət bankları, müxtəlif sahə investisiya korporasiyaları, riskli innovasiya layihələrinin maliyyələşməsi fondları aiddir.

İqtisadiyyatın real sektoru ilə bank sisteminin daha fəal qarşılıqlı əlaqədə olması üçün uzunmüddətli resurs bazasının yaradılması tələb olunur. Bununla əlaqədar bank sisteminin strateji vəzifələrdən biri əhalinin əmanətlərinin cəlb olunması üzrə işin fəal aparılmasıdır. Çünki əhalinin əmanətlərinin banklara cəlb olunmasını aşağıdakılar şərtləndirir:

- maliyyə vasitəçilərinə həm əhalinin, həm də iqtisadi subyektlərin inamının artması;
- real faiz dərəcəsinin dəyişməsi;
- əhalinin real gəlirlərinin getdikdə artması.

Bankların cəlb etdikləri resurslarda əhalinin əmanətlərinin xüsusi çəkisinin aşağı səviyyədə olması, bank sisteminin inkişafını xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biridir. Belə ki, məhz bu göstərici pul multiplikatoruna da öz təsirini göstərir.

Pul multiplikatoru, yəni bankların pul kütləsinin yaradılmasında rolunun göstəricisi aşağıdakı nisbətlə müəyyən edilir:

$$m = \frac{Ms}{Mb} = \frac{\text{nağd pul} + \text{depozitlər}}{\text{nağd pul} + \text{bank əməliyyatları}}$$

$$= \frac{\text{nağd pul} / \text{depozitlər} + \text{depozitlər} / \text{depozitlər}}{\text{nağd pul} / \text{depozitlər} + \text{bank əməliyyatları} / \text{depozitlər}} = \frac{(q + 1)}{(q + 2)}$$

Burada,

M – pul multiplikatoru

Mb – pul bazası (ehtiyat pullar)

Ms – pul kütləsi

Mb aqrəqatı banklardan kənarında nağd pul və kommərsiya banklarının ehtiyatlarını əhatə edir. Kommərsiya banklarının ehtiyatlarına isə onların kassalarında olan nağd pul və mərkəzi bankdakı hesablarında yerləşdirilmiş vəsaitlər daxildir. Mərkəzi bankdakı hesabda olan vəsaitin bir hissəsini məcburi ehtiyatlar (müxbir hesablarında olan vəsait), digərini isə izafi ehtiyatlar təşkil edir. Qeyd edək ki, Mb-in göstərilən strukturu mərkəzi bankın passivlərini əks etdirir. Mərkəzi bankın aktivləri nöqtəyənəzərdən isə Mb-yə xalis xarici aktivlər və xalis daxili aktivlər (kommərsiya banklarına və hökumətə kreditlər) daxildir.

Ms aqrəqatına banklardan kənarında nağd pul, tələb olunana-dək depozitlər, müddətli depozitlər, digər depozitlər və qiymətli kağızlar daxildir. Ms-ə daxil olan komponentlərin sayı və növü ölkələr üzrə müxtəlif ola bilər. Bu maliyyə-bank sektorunun inkişaf səviyyəsindən asılıdır. İnkişaf səviyyəsi yüksəldikcə, Ms-in də kəmiyyət göstəricisi bir o qədər yüksəlir (M2, M3, M4 və s.). Eyni ilə pul bazasında olduğu kimi, burada göstərilən struktur Ms-in yalnız passiv tərəfini göstərir. Lakin, konsolidə edilmiş balansın yəni, pul kütləsinin aktiv hissəsi də mövcuddur və buraya bank sisteminin məcmu xalis xarici aktivləri və xalis daxili aktivləri daxil edilir.

Bu iki aqrəqat arasında fərq ondan ibarətdir ki, Mb-in təklifi bilavasitə mərkəzi bank tərəfindən dövriyyəyə nağd pulun buraxılması və məcburi ehtiyat normalarının müəyyən edilməsi vasi-

təsilə nəzarət altına alınır. Ms aqreqatının komponentlərinə isə (nağd pul istisna olmaqla) mərkəzi bank yalnız dolayı yolla təsir edir. Digər tərəfdən, əgər Mb yalnız mərkəzi bankın balansını əks etdirirsə, Ms-bütövlükdə bank sisteminin balansını (konsolidə edilmiş balans) əks etdirir.

Ümumiyyətlə keçid iqtisadiyyatlarında bank fəaliyyətinin, eləcə də bank əməliyyatlarının inkişaf etdirilməsində aşağıdakı amillər ön plana çəkilməlidir:

- əsas diqqət uzunmüddətli vəsaitlərin cəlb edilməsinə yönəldilməli;

- bankın depozit və əmanət resurslarının məbləği və müddətləri onun aktiv əməliyyatlarına uyğun gəlməli;

- əlavə əməliyyatlar, xidmətlər və qoyuluşların həcmi artırmaq üçün güzəştlər tətbiq edilməklə, depozit və əmanət əməliyyatlarının spektri genişlənməli;

- bank fəaliyyətində aktiv və passivlərin səmərəli idarə edilməsində xüsusi nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədə uyğun olmalıdır.

Maliyyə xidmətləri sferasında elektron informasiyanın inkişafı müasir dövrdə ən aktual problemlərdən biri hesab edilir. Belə ki, XX əsrin sonunda elektron informasiya bütün iqtisadi nəşrlərin, nüfuzlu beynəlxalq görüşlərin və forumların əsas mövzusa çevrilmişdi. Bank fəaliyyətində kredit riskləri və portfel investisiyalarının idarə olunmasında internet texnologiyalarından istifadə etməklə, elektron informasiya xüsusilə vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dövrdə bankların fəaliyyət aktivliyinin genişləndirilməsinin prioritet istiqamətlərindən biri, qeyri-ənənəvi əməliyyatların tətbiq edilməsi sayılmalıdır. Qeyri-ənənəvi bank əməliyyatları dedikdə, bura digər maliyyə kredit təşkilatlarının və ixtisaslaşdırılmış bankların fəaliyyətlərində mövcud olan və bank fəaliyyəti üçün klassik əməliyyatlar hesab edilməyən əməliyyatlar başa düşülür. Son dövrlər dünya bank təcrübəsində bankların əldə etdikləri gəlirlərdə qeyri-ənənəvi, xüsusilə də komissiyon-vasitəçilik əməliyyatlarının xüsusi çəkisi artmaqdadır.

Keçən əsrin 80-cı illərindən başlayaraq, banklar və maliyyə xidmətlərinin digər provayderləri öz aralarında elektron informasiya sisteminə keçdilər. Elektron informasiya ilə mübadilə və yaxud EDİ (Elektronik Date Interchange) uzun müddətdir ki, banklar və fond birjalari tərəfindən ödənişlərin, qarşılıqlı hesablaşmaların həyata keçirilməsində, səhmlərin və sair qiymətli kağızların alqı-satqısında istifadə olunur. EDİ-nin nəhəng sistemi kimi SWIFT (Ümumdünya Banklararası Maliyyə Telekomunikasiya Sistemi) adlanan banklar və digər maliyyə infrastrukturuları birliyi çıxış edir. SWIFT sisteminə dünyanın ən nüfuzlu bankları və maliyyə qurumları daxildir. Yeni bank xidmətləri və əməliyyatları ilə bazara daxil olmaq üçün bankın marketinq xidmətinin informasiya və materiallarına əsaslanan strategiya və siyasəti olmalıdır. Bankların strategiya və siyasəti konkret bank xidmətlərinin işlənməsi, təklifi və satılması planında formalaşmalıdır. Hər bir bankın marketinq xidmətinin əsaslandırılmış rəyi ilə konkret əməliyyatın və xidmətin modifikasiyası haqqında qərar qəbul edilməli və müəyyən dövrü əks etdirən biznes plan işlənilib hazırlanmalıdır. Hazırda Azərbaycan bankları tərəfindən hüquqi və fiziki şəxslərə geniş çeşiddə bank xidməti və əməliyyatlarının göstərilməsi onların gəlirliliyinin artmasına geniş imkan yaratmış olar. Nəticədə banklar beynəlxalq təcrübədə olduğu kimi öz gəlirlərini əsasən faiz gəlirləri hesabına deyil, komissiyon-vasitəçilik əməliyyatlarından gəlirlər hesabına formalaşdırmaq imkanlarını əldə edə biləcəklər. Fəaliyyət spektrinin artırılması nəticəsində yeni növ bank xidmətləri və əməliyyatlarının meydana gəlməsi, tətbiqi və genişləndirilməsi ilə əlaqədar, onların rentabelliyyətinin müəyyən edilməsinin mahiyyəti də artır. Müxtəlif növ bank əməliyyatlarında hər bir əməliyyatın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, rentabellik göstəricilərindən istifadə edilməlidir.

Bank təcrübəsində sistemli risklərin azaldılması üçün institusional tədbirlərdən istifadə olunur. Bu tədbirlərdən biri müştərilərin monitorinqidir. Monitorinq iki formada həyata keçirilir:

Birincisi, kommersiya banklarının həyata keçirdikləri monitorinqdir. İkincisi isə mərkəzi banklar tərəfindən həyata keçirilən bütövlükdə iqtisadiyyatın və müəssisələrin monitorinqdir. Bir çox mütəxəssislərin fikrincə iqtisadi konyukturun monitorinqi risk səviyyəsini azaltmaq və kommersiya banklarının inkişaf strategiyasında qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması üçün zəruridir. Monitorinq bir qayda olaraq, gözlənilən dəyişikliklərdən bir neçə il əvvəl başlanmalıdır.

I FƏSİL

BANK FƏALİYYƏTİNİN İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ YERİ

1.1. Bank sistemi və onun inkişaf mərhələləri

Hal-hazırda iqtisadi ədəbiyyatlarda bank müəssisələrinin ilkin forması və yaranma vaxtı, onların təkamülü barədə qəti fikir yoxdur. Belə ki, bankların yaranması barədə iki əsas nəzəriyyə – “linqivistika” və “etimologiyaya” əsaslanan nəzəriyyə və “qızıl iş ustaları ilə əlaqədar nəzəriyyə” mövcuddur. Tarixi faktlardan məlum olur ki, dövlətin formalaşdığı quldarlıq dövründə yaranmış bank işinin inkişaf mərkəzi tədricən Şərqdən və Yunanıstan-Romadan Avropaya, sonra Yeni Dünyaya keçmişdir. Tarixi mənbələrdə qeyd olunur ki, kredit münasibətlərinin ilkin forması-borcalan və kreditör arasında vasitəçinin iştirakı olmayan münasibətlərə əsaslanmışdır. Kreditörün sərbəst vəsaitinin miqdarı və müddətinin borc alanın tələbatlarına uyğun gəlməməsi vasitəçilərin, o cümlədən, bankların yaranmasını labüd etmişdir.

İlk bank təcrübəsi kimi pul dəyişən sərərəflərin və məbədlərin pul vəsaitlərini məsul saxlanmaya qəbul etmələri fəaliyyətini misal gətirmək olar. Sonralar bu fəaliyyət növü bir qədər təkmilləşərək, sələm kapitalının və sələmçiliyin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Artıq orta əsrlərdə Şimali İtaliyanın bir sıra şəhərlərində, daha sonralar Niderlandın və Almaniyanın ticarət mərkəzlərində bank xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən müəssisələr yaranmışdır.

Bank anlayışı italyan sözü olub “Banco”, yəni stol sözündən götürülmüşdür. Klassik xarakterli banklar ilk dəfə İngiltərədə XVII əsrin sonlarında meydana gəlmiş və ticarət-sənaye burjuaziyasını kreditləşdirmək kimi əsas fəaliyyəti növünü yerinə yetirmişlər.

Kredit sisteminin təkamülü Qərbi Avropada kapitalizmin inkişafı ilə sıx bağlı olmuşdur. Bu zaman bank sistemi və sahibkarlıq, kapital qoyuluşunun xüsusi sahəsinə çevrilmiş, bankların sayı artmış və onların yerinə yetirdikləri əməliyyatların dairəsi genişlənmişdir. Elə məhz bu dövrdən banklar kredit pullar – banknotlar (bank biletləri) emissiya etməyə başlamışlar.

XVII əsrin sonlarında bankların meydana gəlməsi ilə yanaşı, bank tipli səhmdar cəmiyyətlər də formalaşmağa başlamışdır. Artıq XIX əsrdə banklar iqtisadiyyatda aparıcı mövqeyə malik idilər.

Kommersiya bankları bank işi inkişafının ilkin mərhələsində meydana gəlmişlər. Yarandığı dövrdə onlar əsasən ticarət və əmtəə mübadiləsi əməliyyatları üzrə yaranan ödənişlərə xidmət etmişlər. Kommersiya banklarının əsas müştəriləri tacirlər hesab edilirdilər (“kommersiya, yəni ticarət bankı” adı da məhz buradan götürülmüşdür).

Banklar, əmtəə mübadiləsi ilə əlaqədar əməliyyatlara – malların daşınması, saxlanması və satışının kreditləşdirilməsinə xidmət edirdilər. Sənayenin inkişafı ilə istehsal mərhələsinin qısamüddətli kreditləşdirilməsinə daha çox ehtiyac duyulur və bu iş bankların əsas əməliyyatına çevrilməyə başlayırdı. Bankların yerinə yetirdikləri əməliyyatlar dairəsinin genişlənməsi və verilmiş kreditlərin müddətinin uzadılması, onların universal işgüzar müəssisələrə çevrilməsinə şərait yaratdı.

Azərbaycanda kredit sisteminin formalaşması 1860-cı ildə Çar Rusiyasında Dövlət Bankının təsis olunduğu dövrə təsadüf edir. Təhkimçilik hüququ və iltizam sisteminin ləğvindən sonra Rusiyanın bütün əyalətlərində olduğu kimi Azərbaycanda da əmtəə-pul münasibətləri sürətlə inkişaf etməyə başlamış və yenidən təşəkkül tapan sənayenin kreditə olan tələbatını ödəmək məqsədilə, kredit müəssisələri şəbəkəsinin yaradılması qarşısında duran vacib vəzifələrdən biri olmuşdur.

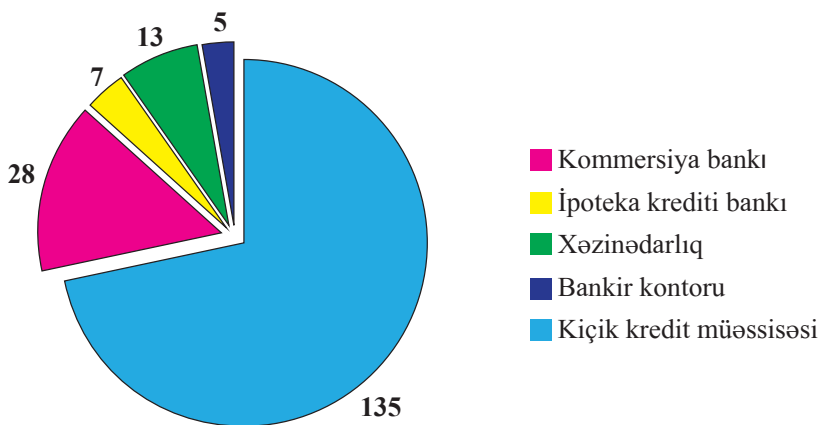
O zamanlar Azərbaycanın kredit sistemi iki istiqamətdə inkişaf edirdi. Kredit şəbəkəsi səhmdar (kommersiya banklarının şöbələri, agentlikləri, qarşılıqlı kredit cəmiyyətləri, lombardlar) və dövlət (Dövlət Bankının şöbəsi, xəzinədarlıq, əmanət kassa-

ları, kiçik kredit müəssisələri) kredit müəssisələrindən ibarət olmuşdur.

Ümumiyyətlə 1917-ci ilin məlumatlarına görə, Azərbaycanın kredit sisteminə 28 kommərsiya bankı, 7 ipoteka krediti bankı, 5 bankir kontoru, 13 xəzinədarlıq, 135 kiçik kredit müəssisəsi və s. daxil idi.

Şəkil 1.1

Azərbaycan kredit sisteminin quruluşu (1917-ci il)

O zamanlar Azərbaycan kredit sistemi bütün Zaqafqaziyada ən geniş şəbəkəli kredit sistemi hesab olunurdu.

Azərbaycanın kredit şəbəkəsinə – Bakı şəhərində Qarşılıqlı Kredit Cəmiyyəti (1874-cü il), Dövlət Bankının Şöbəsi (1874-cü il), İctimai Şəhər Bankı (1881-ci il), Tiflis Kommərsiya Bankı (1886-cı il), Volqa-Kamsk kommərsiya bankının şöbəsi (1890-cı il), Azov-Don Kommərsiya Bankının şöbəsi (1896-cı il), Qərbi rus sənaye bankının şöbəsi (1897-ci il), Rus ticarət sənaye bankının şöbəsi (1897-ci il), Sankt-Peterburq kommərsiya bankının şöbəsi (1897-ci il), İran uçot-ssuda bankının şöbəsi (1900-cü il), Bakı şəhər kredit cəmiyyəti (1900-cü il), Şimal bankının şöbəsi (1901-ci il), Rus xarici ticarət bankının şöbəsi (1902-ci il), Sankt-Peterburq beynəlxalq kommərsiya bankının şöbəsi (1903-cü il),

Bakı lombardı (1905-ci il), Rus-Asiya bankı (1910-cu il), İran uçot-ssuda bankının ikinci şöbəsi (1911-ci il), Tiflis ticarət bankının şöbəsi (1914-cü il), Azov-Don kommertiya bankının ikinci şöbəsi (1916-ci il), 5 bankir kontoru, Bakıda və Yelizavetpolda (Gəncədə) əmanət kassaları və bir çox müəssisələr daxil idilər.

Kredit təşkilatları, ilk növbədə banklar kifayət qədər pul vəsaitlərinə malik idilər. Banklar müxtəlif sənaye və ticarət dairələrinə, mülkədarlara, orta və xırda burjuaziya sinfinə kreditlər verirdilər. Bakı banklarının əsas müştəriləri neft sənayesi və onunla əlaqədar sahələrdə fəaliyyət göstərən iri sənayeçilər və səhmdar firmaları idilər. Azərbaycanın başqa şəhərlərində – Yelizavetpol, Nuxa və Şuşada ipək dolama, pambıqtəmizləmə, konyak zavodlarının sahibləri yerli kənd təsərrüfatı xammalının alqı-satqısı ilə məşğul olan tacirlər bankların müştəriləri idilər. Pambıqçılıq, ipəkçilik, üzümçülük, şərabçılıq, çəltikçilik, bağçılıq və taxılçılıq sahələrində məşğul olan orta və xırda kənd burjuaziya nümayəndələri isə başlıca olaraq kredit cəmiyyətlərinin, ssuda əmanət yoldaşlıqları və kassalarının müştəriləri idilər. İri mülkədarlar torpaq banklarının xidmətlərindən istifadə edirdilər.

Yerli sənaye və ticarət dairələrinin kreditlə təchiz olunması, veksellərin uçotu və əmtəə qalıqlarına verilən ssudalar qaydasında kommertiya kreditinin iqtisadiyyata cəlb olunması, onun sürətli inkişafına kömək edirdi. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində kommertiya bankları hər il 70-80 mln. manat məbləğində veksellərin uçotu əməliyyatlarını aparırdılar.

Kreditin digər növlərinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, 1914-cü ilə qədər iri mülkədarlar tərəfindən hər il orta hesabla 5-6 mln. manatlıq ipoteka krediti alınır. Orta və xırda kənd burjuaziyası, xırda ticarətçilər və sənətkarlar 1909-1914-cü illər ərzində kiçik kredit müəssisələrindən 6 mln. manat məbləğində kredit almışdılar. Bakı şəhər kredit cəmiyyəti fəaliyyət göstərən 1900-1916-ci illər ərzində, şəhərin daşınmaz əmlakının girovu müqabilində 21 mln. manat məbləğində ssuda əməliyyatları aparmışdı.

Kredit müəssisələri öz müştərilərini sələmçilərə nisbətən daha güzəştli şərtlərlə, yəni illik 5-6 faiz dərəcəsi ilə kreditləşdirirdilər.

Məlumdur ki, müharibələr iqtisadiyyata dağıdıcı zərbə vurur. Məhz birinci dünya müharibəsində də belə olmuşdu. Azərbaycan birinci dünya müharibəsində bilavasitə iştirak etməsə də, hər halda müharibənin iqtisadiyyata təsiri olmuşdu. Belə ki, pul tədavülü tamamilə bərbad hala düşmüşdü. Bu illərdə iqtisadiyyatın bərpa olunması və pul tədavülünün qaydaya salınması Azərbaycan Demokratik Respublikasının (ADR) öhdəsinə düşdü (1918-1920-ci illər).

Kredit sistemində aparılan islahatlardan biri, tədavülə yeni pul nişanlarının buraxılması oldu. 1918-ci ilin ikinci yarısından başlayaraq ADR hökuməti tədavülə kağız pullar-bonlar buraxdı. 1918-ci ilin sentyabr ayında ADR Nazirlər Soveti bonların dəyərinin müəyyən olunması üçün iki qərar qəbul edir. Bu qərarlara müvafiq olaraq 1 bon 1 Rusiya rubluna, 40 bon isə bir türk lirəsinə bərabər götürüldü.

ADR hökuməti bonların alıcılıq qabiliyyətinin artırılması, habelə pulun dönrəli valyutaya çevrilməsindən ötrü digər tədbirlər də həyata keçirməyə başladı. Məsələn, xarici bankirlərə, neft sənayeçilərinə və iri kapitalistlərə bu bonları əlverişli şərtlərlə almaq təklif olunurdu.

O zamanlar Azərbaycan birjalarında ingilis funt sterlinqi, ABŞ dolları, fransız frankı, italyan lirəsi, iran tüməni, türk qızıl lirəsi, rus qızıl çervonu və s. xarici valyutalar sərbəst surətdə alınıb-satılırdı. 1919-cu ilin iyun ayında birjalarda xarici valyutaların bonlara nəzərən məzənnələri aşağıdakı kimi idi (bonlarla):

1000 rublluq “kerenkilər” – 1850 manat;

500 rublluq “romanovkilər” – 1600 manat;

100 rublluq “romanovkilər” – 350 manat;

1 ingilis funt-sterlinqi – 310-315 manat;

1 Amerika dolları – 280 manat;

1 fransız frankı – 8-10 manat;

1 italyan lirəsi – 7 manat;

1 iran tüməni – 125-130 manat;

Qızıl türk lirəsi – 390 manat;

Rus qızıl çervonu – 420 manat.

Kredit sistemində aparılan islahatlar davam etdirilirdi. Belə ki, Maliyyə Nazirliyinin kredit şöbəsi ADR Dövlət Bankının nizamnaməsini hazırlayıb, baxılmaq üçün onu parlamentin müzakirəsinə təqdim etmişdi. Dövlət Bankının nizamnaməsi 1919-cü ilin sentyabrında parlament tərəfindən təsdiqlənir və bir neçə gündən sonra bankın təntənəli açılışı olur.

Dövlət Bankının yaradılması pul-kredit sisteminin tənzimlənməsində xüsusi rol oynadı. 1918-ci ilin dekabr ayında bankın balansının ümumi dövriyyəsi 653 mln. manatı ötüb keçmişdi. 1920-ci ilin may ayı vəziyyətinə isə balansın valyutası (aktiv-passivlərin yekunu) artıq 1.354 mln. manata bərabər idi.

1919-cü ilin noyabr ayında Gəncədə də Dövlət Bankının şöbəsi təşkil olunur.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ilk tədbirlərdən biri kredit sisteminin dövlətin inhisarına alınması olur. Azərbaycan inqilab komitəsinin 9 iyun 1920-ci il dekretinə müvafiq olaraq, banklar milliləşdirilir və bank işi dövlət inhisarına keçir. Bir müddət keçdikdən sonra Azərbaycan inqilab komitəsi ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən bütün özəl kredit müəssisələrinin ləğv olunması haqqında yeni dekret qəbul edir. Özəl kredit müəssisələrinin ləğvi aşağıdakı əsaslarla həyata keçirilmişdi:

1. Bu bankların bütün vəsaitləri mərkəzləşdirilir və ilk növbədə 28 aprel 1920-ci il tarixə banklarda saxlanılan və məbləği 50 min manata qədər olan əmanətlərin ödənilməsinə yönəldilirdi;

2. Milliləşdirilmiş ticarət-sənaye müəssisələrinin əmanət və cari hesabları üzrə olan vəsaitlər aztəminatlı əmanətçilərin iddiaları ödənildikdən sonra, dövlət büdcəsinə keçirilirdi;

3. Məbləği 50 min manatdan yuxarı olan əmanətlər dövlətin hesabına silinirdi;

4. Bank xəzinələrində olan qızıl, gümüş, mis pullar, nikolayevki, krenki və s. kağız pullar təxirə salınmadan mərkəzi mədaxil-məxaric kassasına təhvil verilir;

5. Əks inqilabi fəaliyyətdə müşahidə olunmuş və Azərbaycandan qaçib getmiş şəxslərin əmanətləri məbləğdən asılı olaraq müsadirə olunurdu;

6. Qafqaz və Tiflis banklarının Bakı şöbələri xarici banklar kimi bağlanılır və bu zaman aztəminatlı əmanətçilərin iddiaları təmin edilirdi.

Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 16 oktyabr 1921-ci il tarixli dekreti ilə Azərbaycan Dövlət Bankının nizamnaməsi təsdiq edilir və dekretə müvafiq olaraq bankın əsas kapitalının formalaşmasından ötrü 100 mln. manat kredit xətti açılır.

1922-ci ildən Dövlət Bankı artıq ölkənin vahid emissiya mərkəzi və pul tədaviyünü tənzimləyən orqanı kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır. Xüsusilə bankın emissiya şöbəsi yaradıldıqdan sonra, pul tədaviyünün tənzimlənməsi bir qədər də yaxşılaşır.

1922-1924-cü illər ərzində həyata keçirilmiş pul islahatı bank resurslarının artmasına əlverişli şərait yaratdı. Belə ki, əgər 1 oktyabr 1923-cü il tarixə SSRİ Dövlət Bankının resursları (onun fondları, cari hesabların qalıqları və emissiya) 442 mln. manat təşkil edirdisə, bir ildən sonra resurslar təqribən 1 mlrd. manata çatmışdı. Təbii ki, resursların artımı xalq təsərrüfatının kreditləşdirilməsi imkanlarını genişləndirir. Göstərilən müddət ərzində kredit qoyuluşları 304 mln. manatdan 600 mln. manata qədər artır.

O zamanlar Dövlət Bankının Bakı kontorunun balansının aktivində aşağıdakı əməliyyatlar üstünlük təşkil edirdi:

Uçota alınmış veksellər, veksellər üzrə xüsusi cari hesablar, qeydə alınmış müddətli kağızlar və borc öhdəlikləri, qiymətli kağızların girovuna verilən ssudalar, banknotlar və metal şəkildə olan xarici valyuta, deviz və tratta şəkildə olan xarici valyuta, banka məxsus qiymətli metallar və qiymətli kağızlar, Loro və Nostro müxbir hesabları və s.

Xalq təsərrüfatının bərpası dövründə təsərrüfat orqanları arasında hesablaşmalar əsasən veksellərin köməyi ilə həyata keçirilirdi. Bununla belə Dövlət Bankı hesablaşmalarda köçürmə, çek, akkreditiv, əmtəə sənədlərinin inkassosu formalarından da istifadə edirdi. Müəssisələr arasında hesablaşmaların yeni forması olan, qarşılıqlı hesablaşmaların zaçotu yaranırdı.

Dövlət Bankının bütün sahələrə xidmət etməsinə baxmayaraq, başqa kredit təşkilatları da yaranmağa başlayır. Bunlardan

kredit kooperativlərini, ssuda-əmanət yoldaşlıqlarını, kooperativ bankları misal göstərmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu təsisatların kredit fondlarının yaradılmasında dövlət fəal iştirak edirdi. Bu illər ərzində bir sıra sahə səhmdar bankları da təsis edilir. Bunlara Ticarət Sənaye Bankını, Elektrobankı, Xarici Ticarət Bankını və s. misal göstərmək olar. Yerli təsərrüfatların kreditləşdirilməsindən ötrü bir sıra səhmdar ərazi bankları da yaradılır.

Resursların artımı dövlət və kooperativ təşkilatlarının uzunmüddətli kreditləşdirilməsinə şərait yaratdı. Belə kreditlər bir qayda olaraq 5 il müddətinə illik 6 faizlə kənd təsərrüfatı inventarlarının, işçi heyvanların və s. alınmasına verilirdi.

Sovet dövlətinin ixrac və idxal əməliyyatlarının genişlənməsi, xarici hesablaşmaların həyata keçirilməsini Dövlət Bankında təmərküzləşdirdi. Xalq Komissarlar Sovetinin (XKS) 18 noyabr 1921-ci il tarixli dekreti ilə Dövlət Bankına valyuta inhisarının həyata keçirilməsi həvalə edilir. SSRİ Dövlət Bankı idarə heyətinin nəzdində xarici şöbə yaradılır. Belə ki, Dövlət Bankının müxbir əlaqələri getdikcə genişlənirdi. 1925-ci ildə artıq Dövlət Bankının 100-dən çox xarici bankla müxbir münasibətləri var idi.

1926-cı ilin əvvəllərində Bakıda səkkiz kredit müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi ki, bunların beşi ittifaq banklarının filialları, ikisi yerli əhəmiyyətli banklar, həmçinin biri qarşılıqlı kredit cəmiyyəti idi.

1927-1929-cu illərdə bank sistemində başlanmış yenidənqurma tədbirləri, faktiki olaraq gələcəkdə keçiriləcək kredit islahatının hazırlıq mərhələsi idi. O dövrdə bu tədbirlər ictimailəşdirilmiş təsərrüfat üçün mərkəzləşdirilmiş kredit sisteminin yaradılması prosesi adlanırdı.

Sənaye müəssisələrinin təsərrüfat hesabına keçirilməsi ilə yanaşı kredit islahatına da başlanıldı. Kredit islahatı 1930-1932-ci illəri əhatə etmişdi. Həyata keçirilmiş kredit islahatı nəticəsində kommertiya krediti ləğv edilir, qısamüddətli kreditləşmə Dövlət Bankında təmərküzləşir, yeni nağdsız hesablaşma formaları tətbiq edilir, qısamüddətli bank kreditləşməsinin əsas prinsipləri müəyyənləşdirilir və uzunmüddətli kapital qoyuluşları üzrə xüsusi banklar yaradılırdı.

Kommersiya kreditinin ləğv olunması sərbəst pul vəsaitlərinin və bank sistemi vasitəsilə bölüşdürülən büdcə resurslarının tamamilə səfərbər olunmasını təmin etdi. 1934-cü ildə planlı ssudalar üzrə faiz dərəcələri 8 faizdən 6 faizə, yolda olan hesablaşma sənədlərinə verilən ssudalar üzrə isə faiz dərəcələri 8 faizdən 4 faizə qədər azaldılar. 1936-cı ildə bu faiz dərəcələri ikinci dəfə müvafiq olaraq 6 faizdən 4 faizə, 4 faizdən 2 faizə qədər azaldılar.

1934-1937-ci illərdə Dövlət Bankı sisteməlik və müntəzəm təsərrüfat əlaqələrinə malik olan müəssisələr arasında planlı ödənişlər, habelə ödəniş tələbnamələrinin qarşılıqlı zaçotu hesablaşmalarını tətbiq edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin sənayeləşdirilməsi dövründə manatın məzənnəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, məzənnə ölkəyə xarici valyutanın cəlb olunmasına şərait yaratmalı idi. SSRİ XKS 1936-cı ilin fevral ayında Dövlət Bankına 1 manat = 3 fransız frankı məzənnəsi üzrə xarici valyutanın mübadiləsinə icarə verir. 1936-cı ilin aprel ayından bu məzənnə bütün mübadilə-hesablaşma əməliyyatlarına şamil edilir. Frankın devalvasiyası və dəyərsizləşməsindən sonra Dövlət Bankı 1937-ci ilin iyul ayından başlayaraq xarici valyutaların məzənnəsini 5 manat 30 qəpik = 1 ABŞ dolları nisbəti ilə müəyyənləşdirir.

1939-cu ildən başlayaraq Dövlət Bankı sənaye sahələrində kreditləşmənin dövrüyyə qaydasını tətbiq edir. İlk vaxtlar dövrüyyə üzrə kreditləşmə obyektləri kimi başa çatmamış istehsalın daimi ehtiyatları və hazır məhsul, daha sonralar isə istehsal materialları və yanacaq çıxış edirdi. 1940-cı ilin iyul ayından başlayaraq dövrüyyə üzrə kreditləşmə qaydası təchizat-satış təşkilatlarına da tətbiq edilir. Bu illərdə ixrac və idxal əməliyyatlarının kreditləşməsindən ötrü də yeni qaydalar işlənib hazırlanır. Görülmüş tədbirlər nəticəsində ölkəyə xarici valyutada daxil olan pul hasilatı get-gedə artırdı.

Böyük vətən müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar, maliyyə resurslarının səfərbər olunmasından ötrü əlavə tədbirlərin görülməsinə zərurəti yarandı. Belə ki, müharibənin əvvəlində kartoçka sistemi tətbiq edilir, zəruri tələbat malları olmayan bir sıra

məhsulların pərakəndə satış qiymətləri artırılır, əmanət kassalarının ödənişləri bir əmanətçiyə ay ərzində 200 manata qədər məhdudlaşdırılır, dövlət istiqraz vərəqələrinin girovuna verilən ssudalar dayandırılır, hərbi vergi, bir qədər sonra subaylıq vergisi tətbiq edilir, kənd təsərrüfatı vergilərinin dərəcələri artırılır, yerli vergilər sisteminə yenidən baxılır, dövlətdaxili uduşlu istiqraz vərəqələrinin əhalidən geri alınması müvəqqəti dayandırılır və s. addımlar atılır.

Müharibənin əvvəlindən Dövlət Bankı qarşısında müstəsna vəzifələr dururdu: hərbi sənayeni kreditləşdirmək üçün resurslar axtarıb tapmaq, arxa cəbhəyə köçürülmüş müəssisələrə maliyyə yardımı göstərmək, təsərrüfatlar arasında hesablaşmaların mün-təzəmliyini və dəqiqliyini təmin etmək, ordunun maliyyə ehti-yaclarını fasiləsiz ödəmək, pul emissiyasını maksimuma qədər məhdudlaşdırmaq, sovet manatının möhkəmliyini qoruyub saxla-maq lazım idi.

Göstərilən bu və digər məsələlərin həllində bilavasitə döyüşən orduda Dövlət Bankının səhra müəssisələrinin yaradılması xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Cəbhələrdə səhra müəssisələri şəbəkəsi fasiləsiz fəaliyyət göstərirdi.

Müharibə illərində xalq təsərrüfatında hesablaşmaların təşki-latçısı kimi Dövlət Bankının rolu bir qədər də artır. Köçürülmüş müəssisələr üzrə hesablaşmaların tənzim olunmasında bank kre-diti xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Bank krediti bir çox hallarda təsərrüfatlara güzəştli şərtlərlə verilir.

Hələ müharibənin gedişində, yəni ərazilərin azad olunmasın-dan dərhal sonra xalq təsərrüfatının bərpaasına başlanılır. Azad olunmuş ərazilərdə fəaliyyətlərini bərpa edən müəssisələrə də güzəştli şərtlərlə kreditlər verilir.

Görülmüş tədbirlər nəticəsində ödəniş intizamı möhkəmlənir və təsərrüfatlar arasında hesablaşmaların aparılması sürətlənir. Qarşılıqlı hesablaşma büroları vasitəsi ilə icra edilən hesablaş-malar sistemi daha yaxşı inkişaf etmişdi.

Müharibədən sonrakı əsas təsərrüfat vəzifələri öz əksini IV beşillik planda tapdı. Beşillik plana görə, ilk növbədə ağır sənayeni və dəmir yol nəqliyyatını bərpa və inkişaf etdirmək,

bunun əsasında kənd təsərrüfatını xalq istehlakı malları istehsal edən sənayeni qaldırmaq ticarəti geniş inkişaf etdirmək, müharibədən əvvəlki istehlak səviyyəsinə çatmaq tələb olunurdu. Təbii ki, belə irimiqyaslı tədbirlər bankların kredit yardımı olmadan reallaşdırıla bilməzdi. Bu məqsədlə kredit planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi üzrə bir sıra işlər görülür. Nazirlər Sovetinin 1946-cı il 29 avqust tarixli qərarı ilə Dövlət Bankı tərəfindən hər rüb kredit və kassa planlarının tərtib olunması nəzərdə tutulurdu.

Müharibədən sonra həyata keçirilən iri miqyaslı tədbirlərdən biri kimi, pul islahatını qeyd etmək xüsusilə vacibdir. Pul islahatının həyata keçirilməsinə 1947-ci ilin dekabr ayında başlanılır və çox qısa müddət ərzində sona çatdırılır. Pul islahatından sonra manatın qızıl məzmunu müəyyənləşdirilir və onun məzənnəsi bir dollara nisbətən əvvəlki 5,3 manatdan 4 manat nisbətinə qədər azaldılır.

Xalq təsərrüfatında ödəniş dövrüyyəsini normallaşdırmaq və qarşılıqlı borcları ləğv etmək məqsədi ilə, Dövlət Bankının Azərbaycan kontoru 1950-ci ildə iki nazirliklərarası və 23 nazirliklərdaxili zaçot həyata keçirir.

Kredit sisteminin sonrakı inkişafında və təkamülündə “SSRİ Dövlət Bankının rolu və vəzifələri haqqında” SSRİ Nazirlər Sovetinin və Sov. İKP MK-nın 21 avqust 1954-cü il tarixli qərarının xüsusi əhəmiyyəti olur. Bu qərara müvafiq müəssisələrin maliyyə fəaliyyəti nəticələrindən asılı olaraq, kreditləşmə və hesablaşmalar zamanı onlara differensial yanaşma üsulu tətbiq edilir, plan tapşırıqlarını yerinə yetirməyən təşkilatlara bank təsiri tədbirləri artırılır, kreditləşmənin və hesablaşmaların xüsusi rejiminə keçilir. 1957-ci ildən başlayaraq isə Dövlət Bankı hesablaşmalarda mallar və xidmətlər üzrə ödəniş tələbnamələrinin sonradan aksepti qaydasını tətbiq edir.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 7 aprel 1959-cu il tarixli fərmanı ilə kredit sistemində növbəti struktur dəyişiklikləri aparılır. Bu fərmanla Kənd Təsərrüfatı Bankı, Kommunal və Mənzil tikintisinin maliyyələşdirilməsi Bankı və kommunal banklar ləğv edilir və bu bankların bütün aktiv və passivləri Dövlət

Bankına və Sənaye Bankına (sonradan Tikinti Bankına çevrilir) verilir.

Xalq təsərrüfatının inkişaf planına müvafiq olaraq Dövlət Bankının Azərbaycan kontoru bütün sahələrin kreditləşməsini əhəmiyyətli surətdə genişləndirir. Belə ki, 1960-cı ilin dekabr ayına xalq təsərrüfatına kredit qoyuluşları 4.437 mln. manat təşkil etmişdi ki, bu da ilin əvvəli ilə müqayisədə 11,3 faiz çox idi. Görülən tədbirlər debitor-kreditor borclarının da azalmasına səbəb olur. 1960-cı ilin üç rübündə qarşılıqlı tələblərin zaçotuna əsaslanan hesablaşmaların həcmi 1 mlrd. manatı ötüb keçmişdi.

Həyata keçirilən tədbirlərə baxmayaraq ödəniş intizamını tamamilə normal vəziyyətə salmaq Dövlət Bankına nəsib olmadı. 1960-cı ilin yekunlarına görə qısamüddətli kreditlər üzrə banka olan vaxtı keçmiş borcların həcmi ilin əvvəli ilə müqayisədə 140 mln. manata qədər, yəni 56,0% artmışdı. Bunu aşağıdakı cədvəldən görmək olar.

Cədvəl 1.1

Kredit qoyuluşları və vaxtı keçmiş borcların vəziyyəti
(01 yanvar 1961-ci il tarixə) mln. manatla

Kreditlərin təyinatı	Kredit qoyuluşları	2№-li kartoteka üzrə vaxtı keçmiş borclar	O cümlədən bank ssudaları üzrə borclar
Qısamüddətli kreditlər	4.317,0	159,4	72,6
Uzunmüddətli kreditlər	279,9	-	2,1
Cəmi:	4.596,9	159,4	74,7

Kredit resurslarını daha da səfərbər etmək və eləcə də dövlətin ssuda fondundan səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə 1963-cü ildən dövlət əmək əmanət kassaları Dövlət Bankının tərkibinə verilir.

1965-1967-ci illər ərzində keçmiş SSRİ ərazisində həyata keçirilən təsərrüfat islahatları yeni planlaşdırma və iqtisadi stimullaşdırma sisteminə keçid ilə əlaqədar olmuş və təbii ki, bankların fəaliyyəti də istehsalın səmərəliliyinin artırılması istiqamətində yenidən qurulmalı idi.

Bank resursları ilk növbədə mütərəqqi istehsalların inkişafına, xalq təsərrüfatına lazım olan və əhali arasında tələb olunan məhsul buraxılışının artırılmasına, pullu xidmətlərin genişlənməsinə yönəldilirdi. Müəssisələrin gəlirliyinin artırılmasına, onların kommersiya fəaliyyətlərinin yaxşılaşmasına, ödəniş intizamının möhkəmlənməsinə bankların təsiri güclənirdi. Bundan başqa kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin rolunun artırılması sahəsində bir sıra tədbirlər nəzərdə tutulurdu. Belə ki, ayrı-ayrı kredit növləri üzrə yüksək faizlərin tutulmasına başlanılır.

Təsərrüfat islahatlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində 1979-cu ilin iyul ayında ittifaq hökuməti yeni qərar qəbul edir. Bu qərara müvafiq olaraq iri istehsal təsərrüfat komplekslərinin iqtisadi-sosial inkişafının əsas parametrləri və prinsipləri müəyyən edilirdi.

Bütün bunlarla yanaşı ötən əsrin 70-80-ci illərində bir sıra səbəblər üzündən banklar ictimai istehsalın inkişafında stimullaşdırıcı rollarını bir qədər qeyri-fəal yerinə yetirməyə başladılar. Artıq kredit xalq təsərrüfatının bir çox sahələrində öz həqiqi əhəmiyyətini itirməyə başlayırdı. Pul dövriyyəsinin idarə olunmasında ciddi nöqsanlara yol verilir, ödəniş intizamı get-gedə pisləşirdi.

Kredit sisteminin fəaliyyətinin yenidən qurulması istiqamətində 1987-ci ilin iyul ayının 17-də Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti yeni bir qərar qəbul edirlər. Xalq təsərrüfat kompleksinin fəaliyyət xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, aşağıdakı tərkibdə bank sistemi yaradılırdı:

SSRİ Dövlət Bankı, SSRİ Xarici İqtisadiyyat Bankı, SSRİ Sənaye Tikinti Bankı, SSRİ Aqrar Sənaye Bankı, SSRİ Mənzil Sosial Bankı, SSRİ Əmanət Bankı.

Bununla belə qeyd etməliyik ki, kredit sistemində son islahat, ölkə iqtisadiyyatında baş verən neqativ halların təhlilinə və

vaxtında aradan qaldırılmasına nəinki kömək etmədi, əksinə bu problemləri bir qədər də kəskinləşdirdi. Məlumdur ki, sahə banklarının yaradılması və onların təşəkkülü xeyli vaxt apardı və nəticədə xalq təsərrüfatında hesablaşmaların sürəti azaldı. Bundan başqa kredit sisteminin ilkin özəyi olan rayon şöbələrinin fəaliyyəti zəiflədi. Sahə banklarının özlərinin fəaliyyəti bir-birlərindən kəskin fərqlənirdi. Məsələn, həcmcə ən böyük kredit portfeli Aqrar Sənaye Bankının üzərinə düşmüşdü ki, bu da onu Dövlət Bankının mərkəzləşdirilmiş resurslarından asılı edirdi.

1988-ci ildən başlayaraq ölkədə kooperativ bankların yaradılması, 1989-cu ildən isə sahə banklarının səhmdar kommersiya fəaliyyəti əsasına keçirilməsi vəziyyətə o qədər də müsbət təsir etmədi.

İttifaq miqyasında kredit sistemində aparılan sonuncu islahat, 1990-cı ilin dekabrında iki qanunun qəbulu ilə, yəni “SSRİ Dövlət Bankı haqqında”, “SSRİ-də banklar və bank fəaliyyəti haqqında” qanunlarla sona yetdi.

Nəticə etibarı ilə qəbul olunmuş qanunlar konseptual baxımdan ABŞ Federal Ehtiyat Sisteminin ideologiyasına əsaslanır və sivil qaydada ikipilləli bank sisteminin əsası qoyulurdu. İkipilləli bank sistemi bazar infrastrukturunun yaradılmasına güclü təkan verməli idi. Azərbaycan Respublikası siyasi müstəqilliyini əldə etdikdən sonra, 1992-ci ilin yanvar ayının 10-da keçmiş SSRİ Xarici İqtisadiyyat Bankı Azərbaycan respublika bankının bazasında Azərbaycanın Beynəlxalq Bankı yaradılır. Daha sonra 1992-ci il fevral ayının 11-də keçmiş SSRİ Dövlət Bankı, Sənaye-Tikinti Bankı və Aqrar Sənaye Bankı Azərbaycan Respublika banklarının bazasında Azərbaycan Milli Bankı, keçmiş SSRİ Əmanət Bankının Azərbaycan respublika bankının bazasında isə, Azərbaycanın Əmanət Bankı yaradılır. Bu dövrün xarakterik xüsusiyyətlərindən biri o idi ki, 1992-ci ilin fevralından avqust aynadək keçmiş Sənaye Tikinti və Aqrar Sənaye Bankının şöbə və müəssisələri bilavasitə Azərbaycan Milli Bankının tabeçiliyində fəaliyyət göstərmişdilər.

1992-ci ilin avqust ayının 7-də Azərbaycan Milli Məclisi tərəfindən “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında”,

“Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında” ilk milli qanunlar qəbul edilir. Qanunlar qüvvəyə mindikdən sonra Aqrar Sənaye Bankı və Sənaye İnvestisiya Bankı Milli Bankın tərkibindən çıxarılaraq, respublika səhmdar kommertiya banklarına çevrilirlər. Eyni qərarla Əmanət Bankının və Beynəlxalq Bankın da səhmdar kommertiya banklarına çevrilməsi nəzərdə tutulurdu.

1992-ci ilin sonlarında Azərbaycan kredit sistemi aşağıdakı kimi xarakterizə edilirdi:

Cədvəl 1.2

Azərbaycanın kredit sistemi
(1992-ci ilin sentyabr ayı)

Bankın adı	Bankın sayı	Şöbələrin sayı
Milli Bank	1	2 ¹
Aqrar Sənaye Bankı	1	70
Sənaye İnvestisiya Bankı	1	32
Əmanət Bankı	1	82 ²
Kommertiya və kooperativ banklar	92	–

Qeyd etmək lazımdır ki, 1992-1994-cü illər ərzində obyektiv və bəzi subyektiv amillər üzündən ölkədə özəl kommertiya banklarının kütləvi yaradılması müşahidə olunmuşdu. Belə ki, 1994-cü ilin mart ayında rəsmi dövlət qeydiyyatına alınmış kommertiya banklarının sayı 240-a çatmışdı. Təbii ki, burada yüksək inflyasiya prosesinin bankların sayının artımına “stimullaşdırıcı” təsiri birinci planda dayanırdı.

1995-1996-ci illərdə yaranmış iqtisadi sabitlik 1992-ci ildə qəbul olunmuş bank qanunlarına yenidən baxılmasını zəruri etdi.

¹ Naxçıvan Bankı və Milli Bankın əməliyyat şöbəsi nəzərdə tutulur.

² Bankın 1300 əmanət kassası nəzərdə tutulur.

Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının tövsiyyəsi ilə Azərbaycan Respublikasının prezidenti tərəfindən 10 iyun 1996-cı ildə “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında”, 14 iyun 1996-cı ildə isə “Banklar və bank fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları yeni redaksiyada təsdiq olunur.

Azərbaycan Respublikasında aparılan struktur bank islahatlarına müvafiq olaraq, 2000-ci ilin fevral ayında Nazirlər Kabineti Aqrar Sənaye Bankı, Sənaye İnvestisiya Bankı və Əmanət Bankının ləğv olunub, bunların bazasında nəzarət səhm paketi tamamilə hökumətə məxsus olan Birləşmiş Universal Səhmdar Bankının yaradılması haqqında qərar qəbul edir.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə hazırda müasir bank sistemi yaradılmışdır. Azərbaycanın bank sistemi ikipilləli bank sistemindən – Mərkəzi Bankdan və ölkənin kredit təşkilatlarından ibarətdir. Hazırda bank fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Mərkəzi Bank haqqında”, “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, digər qanunvericilik aktları və Mərkəzi Bankın normativ hüquqi sənədləri ilə tənzimlənir.

Təbii ki, iqtisadiyyatın keçid dövrünə adekvat olan bank sistemi, hələlik beynəlxalq standartlara tam cavab vermir. Lakin, bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatını bank sistemi olmadan təsəvvür etmək çətindir. Düzdür bir tərəfdən hazırda yeganə dövlət bankı olan kifayət qədər potensiala malik Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Bankı, digər tərəfdən isə xarici kapitalın iştirakı ilə yaradılmış banklarla yerli özəl bankların rəqabət aparması çox mürəkkəb olsa da, hər halda onlar öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Heç də təsadüfi deyil ki, son illər yerli özəl bankların kredit qoyuluşu əvvəlki dövrlərlə müqayisədə xeyli artmışdır.

01.01.2011-ci il tarixinə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarının sayı 146-ə bərabər olmuşdur. Mülkiyyət formasına görə bunlar səhmdar-kommersiya (o cümlədən 1 dövlət bankı), tam xarici kapitallı, müştərək, yerli banklara və qeyri-bank kredit təşkilatlarına bölünürlər. Qeyd olunan tarixə Azərbaycanın bank sistemini aşağıdakı cədvəldən görmək olar:

(Azərbaycan Mərkəzi Bankının illik statistik bülleteni)

2010-cu ilin rübləri üzrə	I	II	III	IV
Bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün lisenziyası olan maliyyə təşkilatlarının sayı	145	148	148	146
Bankların sayı, o cümlədən	47	47	47	45
– dövlət bankları	1	1	1	1
– özəl banklar, o cümlədən	46	46	46	44
xarici kapitallı bankların sayı	23	23	23	22
<i>nizamnamə kapitalının 50%-dən 100%-ə qədərini təşkil edən</i>	7	7	7	7
<i>nizamnamə kapitalının 50%-dən az olan hissəsini təşkil edən</i>	14	14	14	13
<i>xarici bankların yerli filialları</i>	2	2	2	2
Bankların yerli filiallarının sayı, o cümlədən	631	640	646	644
– dövlət bankları	38	38	38	38
– özəl banklar	593	602	608	606
Bankların şöbələrinin sayı	109	114	119	120
Bankların yerli nümayəndəliklərinin sayı	4	5	5	5
Bank olmayan kredit təşkilatlarının sayı	98	100	101	101

Hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə universal kommersiya bankları öz müştərilərinə 300-ə yaxın müxtəlif növlü xidmətlər təklif edirlər. Lakin Azərbaycanda kommersiya bankları hələlik məhdud miqdarda əməliyyatlar yerinə yetirirlər ki, bunlar da əsasən ənənəvi bank xidmətləridir. Buna baxmayaraq, Bank xidmətləri bazarında rəqabətə tab gətirən bir sıra nüfuzlu kommersiya bankları get-gedə müştərilərə göstərdikləri xidmətlər dairəsini genişləndirirlər.

2002-ci və 2003-cü illərdən başlayaraq dövlət banklarının yenidən qurulması, onların sağlamlaşdırılaraq özəlləşdirilməyə hazırlanması və xarici partnyorlarla danışıqların aparılması istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür və bu proses mütəmadi olaraq daha da təkmilləşdirilir.

Dövlət banklarının sağlamlaşdırılaraq özəlləşdirməyə hazırlanması üzrə tədbirlər beynəlxalq maliyyə institutları ilə sıx əməkdaşlıqda davam etdirilmiş, hazırlıq prosesləri tamamlanmış, investisiya təklifləri formalaşdırılmışdır. Artıq dövlət banklarından biri (Kapital Bank) özəlləşdirilmiş, digər bankın (Beynəlxalq Bank) özəlləşdirilməsi üzrə işlər davam etdirilir.

1.2. Bankların iqtisadi münasibətlər sistemində əhəmiyyəti

İqtisadi münasibətlərdə kredit sistemini (burada ilk növbədə banklar nəzərdə tutulur) bir subyekt kimi təsnifləşdirmək üsulu, onun yerinə yetirdiyi funksiyalara əsaslanır. Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda bir qayda olaraq bu funksiyalar beş qrupa ayrılır:

1. Hesablaşmaların və tədiyələrin təmin olunması;
2. Aktivlərin transformasiyası;
3. Risklərin idarə olunması;
4. İnformasiya axınlarının işlənməsi və borcluların monitorinqi;
5. Kapitalın (resursların) yerləşdirilməsi prosesi.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, son onilliklər ərzində həm bankların, həm də onların əsas rəqiblərinin - maliyyə institutları, broker firmaları və sığorta şirkətlərinin funksiyalarında əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Göstərdiyimiz maliyyə şirkətləri öz xidmətləri baxımından banklara yaxınlaşmağa cəhd edirlər. Eyni zamanda, banklar broker, sığorta xidmətləri göstərir və öz vəsaitlərini qarşılıqlı fondlarda yerləşdirirlər. Maliyyə institutları tərəfindən sırf bank əməliyyatlarının yerinə yetirilməsinin obyektiv əsasını, bu və ya digər dərəcədə sərt qanunvericilik tənzimlənməsindən yayınmaq təşkil edir.

Ötən əsrin 70-80-ci illərində ABŞ-da və Avropada holding şirkətlərinin fəal artımı müşahidə olunurdu. Bu da ənənəvi bank-

larla müqayisədə onların kapital bazarına sərbəst daxil olması, yüksək “leverage” (xüsusi kapitala nisbətə borc kapitalının daha üstün xüsusi çəkisi) hesabına vəsaitlərin səfərbər edilməsi, habelə vergi güzəştləri almaq imkanları ilə izah edilirdi.

Bank, parabank (bu termin ənənəvi bank funksiyalarını qismən yerinə yetirən təsisatlara nəzərən işlədilir) və qeyri bank müəssisələri arasında sərhədlərin pozulması prosesi bir tərəfdən vəzifələr ümumiliyini, digər tərəfdən isə bu institutlarda onların həlli üçün metodlar ümumiliyini müəyyənləşdirir. Adı çəkilən təsisatlar son illərin elmi ədəbiyyatlarında funksional baxımdan maliyyə firmaları (maliyyə şirkətləri) kimi təsnifləşdirilir. Bu anlayışın daha lakonik tərifini fikrimizcə D.Xenkok vermişdir. O, qeyd edir ki, “maliyyə firması – borclu ilə borcverənlər arasında vasitəçilik xidmətlərini yerinə yetirən və bu zaman öz məqsədi kimi maksimum mənfəət əldə edən obyektidir. Bu xidmətlər birbaşa və ya dolayısı ilə maliyyə aktivləri və passivləri, eləcə də kreditlər və depozitlərlə əlaqədardır. Maliyyə firması öz xüsusi öhdəliklərini bir qayda olaraq müxtəlif depozitlər şəklində emissiya edir. Maliyyə firması anlayışı özündə kommərsiya və əmanət banklarını, əmanət və kredit assosiasiyalarını birləşdirir. Belə firmaların izahında depozit institutları terminindən də istifadə oluna bilər”.

Əlbəttə real mövcud olan maliyyə təşkilatları, xalis şəkildə tərifdə göstərildiyi kimi maliyyə firmaları ola bilməzlər. Həqiqətən tərifdə qeyd olunan əməliyyatlarla yanaşı, onlar bir çox funksiyaları da yerinə yetirirlər. Bununla belə maliyyə şirkəti (firması) anlayışının metodoloji nöqtəyi-nəzərdən istifadəsi məqsəddüygündür.

İndi isə kredit sisteminin yerinə yetirdiyi funksiyaların ətraflı izahını verək:

1. İqtisadi subyektlər kimi bankların təşəkkülü və təkamülü pulun funksiyalarının inkişafı ilə paralel baş verirdi. Tarixən bankların pul vəsaitlərinin idarə olunması üzrə fəaliyyəti, birincisi pulun mübadiləsi üzrə xidmətlərin göstərilməsində, ikinci tədiyə servisinin təmin olunmasında öz əksini tapırdı.

Bankların mübadilə funksiyalarının inkişafı və dərinləşməsi onların fəaliyyətində yeni növlərin yaranmasına təkan verir.

Belə ki, qiymətlilərin saxlanması üzrə xidmətlər təklif edilir və bu da gələcək depozit əməliyyatlarının əsasını qoyurdu. Ümumiyyətlə, fəaliyyətin bu növünün meydana gəlməsi həm tarixi, həm də iqtisadi baxımdan təbii idi. Çünki sərraflar, zərgərlər və sair iqtisadi subyektlər özlərinə məxsus qiymətliləri saxlamaqla yanaşı, həmçinin belə xidmətlərin başqalarına göstərilməsi imkanını da qazanırdılar. Heç şübhəsiz ilkin mərhələlərdə depozit xidmətləri olduqca primitiv xarakter daşıyırdı. Bu ilk növbədə depozitorlar üçün xidmətin ödənişli olması ilə izah edilirdi. Çünki öz pul vəsaitlərini banka etibar etmiş şəxsin əsas məqsədi onun pullarının qorunub saxlanılmasında idi.

Bankın müştərilərinin depozit xidmətlərinə marağının artımı bir də onunla izah olunurdu ki, tədaviyə keçən metal pulların tərkibi qeyri-yekcins idi. Orta əsrlərdə banklar öz nüfuzlarını qoruyub saxlamaqdan ötrü əmanətçilərlə “yaxşı” metal pullarla hesablaşmağa məcbur idilər. Qeyd edək ki, belə xidmət növü üzrə nüfuzlu banklar bəzən 9-10 faiz komissiya haqqı tələb edirdilər. Sonralar tədaviyə xidmətinin təmin olunması baxımından, banklar öz müştərilərinə onların bank hesablarının idarə olunması xidmətlərini təklif edirdilər. Məlumdur ki, iri miqdarda pul vəsaitlərinin uzaq məsafələrə miqrasiyası (çatdırılması) riskli fəaliyyət hesab edilir. Bu baxımdan nağdsız və kliring hesablaşmalarının təmin olunması üzrə bank xidməti zəruridir. Bankların bu funksiyası XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq fəal inkişaf etməkdədir. Hal-hazırda hesablaşmaların və tədaviyə keçirilməsi üzrə fəaliyyət bir bank çərçivəsindən çıxaraq beynəlmillə xarakter almışdır. SWIFT və Western Union kimi beynəlxalq telekommunikasiya maliyyə hesablaşmaları sisteminin inkişafı buna əyani bir sübutdur.

2. Bank fəaliyyətində aktivlərin transformasiyasının üç tipini fərqləndirirlər: miqdar, keyfiyyət və zaman.

Miqdar transformasiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, banklar tərəfindən göstərilən xidmətlərin həcm xarakteristikası, müştərilərin tələbləri ilə uzlaşdırılmalıdır. Bunun klassik nümunəsi kimi ayrı-ayrı əmanətçilər tərəfindən qoyulmuş nisbətən kiçik

depozitlərin ciddi investisiya layihələrini kreditləşdirmək üçün iri məbləğlərə çevrilməsini misal göstərmək olar.

Keyfiyyət transformasiyası hər şeydən əvvəl, aktivlərin risk xarakteristikasının aşağı salınmasıdır. Öz xüsusi öhdəliklərini emissiya edərkən və yaxud müştərilərlə depozit müqavilələri bağlayarkən bunlar üzrə bank hər hansı bir investisiya layihəsinə birbaşa qoyulan vəsaitlərlə müqayisədə, daha əhəmiyyətli etibarlılığı təmin etmiş olur. Bu, birinci növbədə pul resurslarının təmərküləşməsi hesabına aktivlər portfelini diversifikasiya etmək imkanları ilə izah edilir. İkincisi, banklar informasiya resurslarına malik olmaq üstünlükləri hesabına, borcluların hərəkətlərinə nəzarət edə bilirlər.

Aktivlərin *zaman* transformasiyasının nümunəsi kimi, bankların bir tərəfdən əmanətçilərdən qısa müddətə depozitlər qəbul etməsi, digər tərəfdən borclulara daha uzun müddətə kreditlərin verilməsi imkanlarını misal göstərmək olar. Zaman transformasiyasının həyata keçirilməsi problemi, uzunmüddətli aktivlərin aşağı likvidli olmasından, depozitlər üzrə ödənişlərin olmaması riski ilə sıx əlaqədardır. Bu riski qısamüddətli banklararası kreditlər hesabına qismən azaltmaq mümkündür.

3. Risklərin idarə olunması hər bir bankın fəaliyyətində başlıca istiqamətlərdən biridir. Risklərin təsnifləşdirilməsi üzrə müxtəlif yanaşma üsulları mövcuddur. Ümumiqtisadi yanaşma nöqtəyindən, risklər mikroiqtisadi və makroiqtisadi risklərə bölünür. Mikroiqtisadi risklər o risklər adlanır ki, diversifikasiya strategiyalarının tətbiqi hesabına bunlar ya aradan qaldırılır, ya da məhdudlaşdırılır. Əks təqdirdə risklər makroiqtisadi risklərə aid olunur. Başqa bir təsnifata görə bank fəaliyyətində likvidlik riski, kredit riski, faiz riski və balansdankənar əməliyyatlar riski vardır. Sozsuz ki, müxtəlif xarakterli risklər hələ banklar yarandığı vaxtdan onların işini əhatə etmişdir.

Bank işinin təkamülündə xüsusi mərhələ XIX əsrin ortalarına təsadüf edir. Məhz bu dövrdə bir sıra Avropa ölkələri (xüsusilə Fransa və Belçika) riskləri qəbul etməmə mərhələsindən, sənaye və ticarət müəssisələrinin fəal kreditləşməsinə keçirlər.

İstənilən firmanın fundamental fəaliyyət problemlərindən biri, onların *likvidlik riskinin* (yəni kreditorlara vaxtında borcu qaytarmaq imkanının olmaması) mövcudluğundadır. Bu riskin son həddi iqtisadi subyektin öhdəliklərinin, onun aktivlərini ötüb keçməsi ilə xarakterizə edilir və tədiyə qabiliyyətinin olmaması adlanır. Likvidlik riskinin idarə olunmasında ənənəvi tədbirlərdən biri ehtiyatların formalaşmasıdır. (hal-hazırda Mərkəzi Bankın prudensial normativlərinə görə cari likvidlik norması 30 faiz səviyyəsində müəyyən edilmişdir)

Banklar öz fəaliyyətlərində müntəzəm olaraq kredit riski ilə də üzləşirlər. Belə vəziyyət ən yaxşı halda bəzəli tərəfindən kredit üzrə faizləri ödəmək imkanının olmaması, ən pis halda isə ümumiyyətlə krediti qaytarmaq imkanının olmaması ilə izah edilir.

1980-ci illərdə bank sisteminin inkişafı iqtisadi subyektlərin qeyri-ənənəvi, eyni zamanda yüksək gəlirli əməliyyatlara marağını artırdı. Məsələn svop, spot, zamanətlərin verilməsi, qiymətli kağızların sığortası və s. əməliyyatlar daha geniş yayıldı. Mühəsibat uçotu nöqtəyi-nəzərindən belə əməliyyatlar ənənəvi bank funksiyaları deyil, balansdankənar bank əməliyyatları kimi təsnifləşdirilir. Yüksək gəlirli maliyyə alətlərindən istifadə, risklərin idarə olunması sahəsində bankların imkanlarını daha da genişləndirir. Operativ surətdə riskli aktivləri satmaq və ya almaqla bank, qarşıya qoyulan vəzifələrdən asılı olaraq ya öz risklərini sığortalayır, yaxud da öz üzərinə əlavə risklər götürmüş olur.

Son illər bank fəaliyyətində risklərin idarə olunma texnologiyası və metodları başlıca vəzifələrdən birinə çevrilmişdir.

4. İqtisadiyyatda informasiya resurslarının əhəmiyyətini öyrənən çoxsaylı müasir tədqiqatlarda bankların bu sahədə tutduqları yer xüsusi qeyd olunur. Belə ki, öz müştərilərinin məlumatlarına eksklüziv çıxışı olan banklar eyni zamanda maliyyələşdirdikləri layihələrin gedişinə nəzarət (monitorinq) imkanı qazanırlar. Bu nöqtəyi-nəzərdən müasir cəmiyyətlərdə bankların daha bir funksiyası müşahidə olunur. Bu funksiya maliyyə-iqtisadi informasiyaların axınına nəzarət və ya başqa sözlə desək, informasiya prosessoru adlanır. İnformasiyanın idarə olunması dedikdə onun

yığılması, saxlanması, sistemləşdirilməsi və təhlili başa düşülməlidir. Hərgah bir neçə onilliklər bundan əvvəl informasiyaya faydalı və yardımçı nəticə kimi baxılırdısa, hazırda onun səmərəli yığını və işlənməsi bütövlükdə bankın müvəffəqiyyətli fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsi hesab edilir.

5. Bankların əhəmiyyətli funksiyalarından biri də, onların kapitalın (resursların) yerləşdirilməsi və hərəkəti prosesində oynadıqları roldur. O ölkələrdə ki, maliyyə vasitəçiliyi institutları zəif inkişaf edib, burada ev təsərrüfatları yığımlarının səmərəli cəlb olunması qeyri-mümkündür və bu da öz növbəsində investisiya resurslarının çatışmamazlığını yaradır. Bundan başqa, belə şərait bütövlükdə iqtisadi artım üçün prinsipial xarakter daşıyan iri layihələri kreditləşmə mənbələrindən məhrum edir. Kreditləşmə mənbələrinin olmaması və ya çatışmamazlığı risklərin idarə olunmasında müvafiq maliyyə alətlərindən istifadə edilməməsi ilə izah olunur.

Bank müxtəlif mənbələrdən vəsaitləri cəlb etdikdə bu zaman likvidliyin idarə olunması da mürəkkəbləşir. Belə şəraitdə fondların konversiyası üsullarından istifadə olunur. Konversiya üsulünün mahiyyəti müxtəlif mənbələrdən toplanılan vəsaitlərin müxtəlif formada və müxtəlif istiqamətlərə istifadə olunmasından ibarətdir. Başqa sözlə desək, bu vəsaitlərin tətbiqi mənbələri və istiqamətləri əlaqələndirilir.

Fondların konversiyası üsullarının istifadəsi zamanı aşağıdakılar zəruridir:

- bütün cəlb olunmuş vəsaitləri onların dövryyəindən və məcburi ehtiyatlardan asılı olaraq, mənbələrə uyğun yerləşdirmək;
- hər bir mənbənin vəsaitlərini uyğun aktivlərin maliyyələşdirilməsi üçün yerləşdirmək.

Kapitalın (resursların) yerləşdirilməsi və idarə olunması üsulu xüsusi kredit mövqeyinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Burada söhbət qısamüddətli kreditlərin bərpasının mümkün olmaması zamanı bankın qısa müddət ərzində aldığı pul vəsaitlərinin məbləğindən gedir. Bu zaman likvidliyin idarə olunmasına yanaşmada, həm də fondların mümkün risk amili iştirak edir.

Kredit portfelinin aktiv idarə olunması üsulunun istifadəsi zamanı əsas anlayış – *sekyuritizasiya*dır (ingiliscə securities). Sekyuritizasiya dedikdə bank aktivlərinin qiymətli kağızlara çevrilməsi başa düşülür. Aktivlərin qiymətli kağızlara çevrilməsi zamanı kredit resurslarının yerləşdirilməsi kredit müqaviləsinin imzalanması vasitəsilə yanaşı (qısamüddətli kreditlərin verilməsi), istiqraz vərəqələrinin istifadəsi yolu ilə (uzunmüddətli kreditlərin verilməsi) də həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə bank kapitalı yerləşdirilərkən, banklar ardıcıl surətdə buna nəzarət etməlidir. Bu gələcəkdə risklərin baş verməyəcəyinə və yaxud da bunların minimuma qədər azaldılmasına əlverişli şərait yaradır.

Kapitalın (resursların) yerləşdirilməsi üzrə risklərin idarə olunması sisteminin əsas elementlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- kapitalın yerləşdirilməsinin təşkilatı təminatı;
- limitlərin təyin edilməsi;
- kapitalın(resursların) yerləşdirilməsi təklifinin qiymətləndirilməsi və borc alanların tədiyə qabiliyyətinin təhlili;
- yerləşdirilmiş kapital üzrə itkilərin qeydiyyatı vasitəsilə faiz stavkasının müəyyənləşdirilməsi;
- yerləşdirilmiş kapitalın monitorinqi;
- kapital portfelinin idarə olunması və problemlə kreditlərin bərpası.

1.3. Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsinin hüquqi əsasları

Bank sisteminin, kapitalın təmərküzləşdirilməsi, ayrı-ayrı xidmət növlərinin göstərilməsi, kredit təşkilatlarının regionlar üzrə yerləşdirilməsi və s. parametrlər üzrə yenidən qurulması sərbəst iqtisadiyyat prinsiplərinə əsaslanmalıdır.

Bankların ölkə iqtisadiyyatının mühüm həlqələrindən biri olması, fəaliyyət sferasına və əhatə dairəsinə görə kütləviliyi onun işinin daim təkmilləşdirilməsi və tənzimlənməsi məsələsi zəruri dövlət funksiyasıdır. P.Rouz bu tənzimlənməni səciyyələndirərək belə deyir: “Əgər bank genişlənmək və ya yeni bina inşa etmək,

başqa bankla birləşmək, yeni şöbə açmaq, qeyri-bank tipli müəssisə almaq və ya təsis etmək istəsə, o, müvafiq orqanlardan icazə almalıdır. Nəhayət, bank sahibləri bankı bağlayıb işdən çıxmaq üçün onlara icazə vermiş dövlət qurumundan razılıq almalıdır.” Amerika müəllifi ABŞ bank sisteminə xas olan keyfiyyətləri açıqlayır. Hər bir ölkənin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğu üçün tənzimləmə metodları da müxtəlif olur. Ümumiyyətlə, hazırda dünya miqyasında bank işi getdikcə dövlət təsirindən azda olmağa doğru gedir. Bu, birinci növbədə, beynəlxalq bazarlarda müxtəlif aparıcı milli bankların rəqabəti ilə əlaqədardır. Ölkə öz banklarına sərbəstlik verərək, bir növ bu mübarizəyə görə onların sərbəstliyini təmin edir.

Bu sərbəstliyə doğru meyllər həm də bankların yerli, başqa tipli maliyyə institutları ilə rəqabətdə imkanlarını artırmaq istəyindən doğur. B.Kiselyov tənzimləmə problemini təhlil edərək fikrini belə izah edir: “İqtisadi strukturlar bioloji orqanizmlər kimidir. Darvinin nəzəriyyəsinə görə, yalnız ətraf mühitə uyğunlaşan orqanizmlər yaşaya bilirlər. Bütün iqtisadi strukturlar da xarici mühitə bu cür uyğunlaşmalıdırlar. Bu zaman hökumət xarici mühitə təsir edən elə metod və formalardan istifadə etməlidir ki, o, biznesin maraqlarına uyğun olsun.”

Bank sisteminin fəaliyyət mühitini formalaşdıran dövlətin makroiqtisadi siyasəti hansı iqtisadi nəzəriyyənin hakim olmasından asılıdır. Məsələn, ucuz pul siyasəti yeridən Keyns modelində bankların kredit imkanları daha da artır, iqtisadiyyata maliyyə resursları axır, eyni zamanda inflyasiya meylləri güclü olur. Banklar iqtisadiyyata pul ötürən körpü kimi xidmətdən, eyni zamanda inflyasiyadan faydalana bilirlər. Buna baxmayaraq, monetarist model dominant olsa, bu zaman sərt pul-kredit siyasəti banklara da müəyyən qədər toxunaraq, onların vəsaitlər cəlb etməsi imkanlarını məhdudlaşdıracaq, amma sabit valyuta məzənnəsi uzunmüddətli layihələrin səmərəlilik səviyyəsini artıraraq proqnozlaşdırmanı asanlaşdıracaqdır.

Hazırda Azərbaycanda bankların və qeyri-bank təşkilatlarının fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Mülki Məcəlləsi ilə yanaşı, “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı

haqqında”, “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları və digər infrastruktur qanunlarla tənzimlənilir.

İnkişaf etmiş dövlətlərdə isə bank sferasının tənzimlənməsi qanunvericilik baxımından olduqca rəngarəngdir. Məsələn, qeyd edilənlərlə əlaqədar ABŞ Konqresi aşağıdakı qanunvericilik aktlarını qəbul etmişdir:

- Federal Ehtiyat haqqında qanun – 1913-cü il;
- Qlas-Stiqoll qanunu – 1933-cü il (bankların kommertiya və investisiya qurumlarına bölünməsi və depozitlər üzrə sığorta fondunun yaradılması);
- Kleyton qanunu – 1914-cü il (inhisarçılıqla əlaqədar bankların birləşməsinə qadağan barədə);
- Makfreden-Pepper qanunu – 1927-ci il (bank şöbələrinin ştatlarda açılması barədə);
- Bank birləşmələri haqqında qanun – 1960-cı il;
- Bank holdinq şirkətləri haqqında qanun – 1956-cı il;
- Depozit təşkilatları barədə Har-Sen-Jermen qanunu – 1982-ci il;
- Depozit təşkilatlarının sərbəstləşməsi və pul dövriyyəsi haqqında qanun – 1980-ci il;
- Kredit qabiliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi haqqında qanun – 1970-ci il;
- Evin (mənzilin) dəyərinin fərqi hesabına kredit almış borcluların müdafiəsi haqqında qanun – 1988-ci il;
- İstehlak kreditinin müdafiəsi haqqında qanun – 1968-ci il;
- Beynəlxalq kreditləşmə və nəzarət haqqında qanun – 1983-cü il;
- Beynəlxalq banklar haqqında qanun – 1978-ci il;
- Kredit fəaliyyətində düzgün informasiya barədə qanun – 1968-ci il;
- Kreditin düzgün ödənilməsi barədə qanun – 1974-cü il;
- Depozitlərin sığortalanması üzrə Federal Korporasiyanın fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması barədə qanun – 1991-ci il;
- Vəsaitin sürətli köçürülməsi barədə qanun – 1987-ci il və s.

ABŞ qanunvericiliyi başqa normativ aktlar ilə də dolayı yolla bank sistemini tənzimləyir. Konqres cəmiyyətin bu vacib sahə-

sinin tənzimlənməsində icra hakimiyyəti ilə rəqabətdə təşəbbüsü əldən vermək istəmir. Şübhəsiz, böyük demokratiyanın tərənnümü olan bu qanunlar amerika cəmiyyətində irqindən, yaşından, sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq, hamıya “bir gözlə baxmağa” sövq edir, tərəflərin hüquq və məsuliyyətinin incəliklərini nəzərə almağa çalışır. Ölkəmizdə də bank sisteminin inkişafı və bu sahənin həyatımıza getdikcə daha çox nüfuz etməsi ilə əlaqədar qanunvericilik bazasının genişlənmə zəruriliyi artır.

Azərbaycanın xarici iqtisadi rejimi də bank sisteminə təsir edir. Ölkənin tədiyə balansının ÜDM-ə nisbətinin artması, beynəlxalq əlaqələrin və müvafiq olaraq bankların beynəlxalq əməliyyatlarının genişlənməsinə səbəb olur.

Məsələnin başqa aspekti isə ölkənin artan imkanlarının yerli və xarici banklar arasında bölgüsüdür. Xarici kapitalın yerli bank kapitalında iştirakını qanunvericiliyə əsasən Mərkəzi Bank müəyyən edir. Bu gün ictimai fikri düşündürən məsələlərdən biri də xarici bankların fəaliyyətinin milli maraqlara cavab verməsi məsələsidir. Azərbaycanda xarici kapitallı bankların fəaliyyətinə münasibət bildirməmişdən əvvəl, ABŞ bank sistemini xarakterizə edən bir neçə fakta nəzər yetirək.

“Biznes Uik” jurnalında amerika investisiya banklarının dünya liderliyindən danışılarkən deyilir: Heç kəs bu gün amerika banklarının liderliyi saxlaya biləcəkmə sualına cavab verə bilmir. Bəli, onlar birinci növbədə dünyada azad sahibkarlıq ideyalarını yayması və xarici firmaların fəaliyyətinin praktiki olaraq qarşısının alındığı ABŞ daxili bazarında dominantlığa görə qələbə çalıb. Amma bəzi tədqiqatçılar göstərir ki, yaxın gələcəkdə amerikalılar satış bazarını əldən verməmək istəyən şirkətlərin ciddi müqavimətinə rast gələcək. Hətta bəzi ölkələrin rəsmi şəxsləri də amerikalıların aqressiv surətdə onların daxili bazarına girmələri, xaricilərin isə ABŞ bazarına daxil olmasının hərtərəfli qarşısının alınmasından narazılıqlarını bildiriblər”.

Azərbaycanda hələ ki, xarici banklara rəqib olan Beynəlxalq Bankın, eləcə də bir neçə nüfuzlu özəl bankın olmasını nəzərə alsaq, bu məsələyə çox diqqətli yanaşmanın zəruriliyini əlavə sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Zənnimizcə, xarici bankların ölkə

iqtisadiyyatına kredit qoyuluşlarının minimum həcmi müəyyənləşdirmək lazımdır. Məsələn, Latviyada qeyri-rezident bank lisenziya aldıqdan bir il sonra, Latviya iqtisadiyyatına 1,0 mln. avro investisiya qoymalı və bütün fəaliyyət müddətində bu normativi saxlamaq məcburiyyətindədir.

Bu məsələyə beynəlxalq bank işində liderlər ölkəsi olan Yaponiyanın münasibəti də maraqlıdır. II Dünya müharibəsindən sonra dağılmış iqtisadiyyatını bərpa etmək və beynəlxalq nüfuzunu artırmaq üçün Yaponiya xarici bankların ölkəyə aktiv cəlbi ilə məşğul olmuşdur. Onlar milli iqtisadiyyatın dirçəlməsinə kömək göstərməli idilər. Sonralar isə Yaponiya xarici banklara məhdudiyət qoyan ölkə nümunəsinə çevrildi. Ötən əsrin 80-ci illərində yapon banklarının beynəlxalq ekspansiyasının digər dövlətlər tərəfindən repressiyalara məruz qalmaması üçün, xarici banklara bəzi aspektlərdə hətta yerli banklardan daha çox hüquq verildi. Yəqin ki, bu güzəştləri edərək yaponlar bank sisteminin imkanlarını lazımınca qiymətləndirmişdilər. Çünki xarici bank kapitalının ölkənin ümumi bank kapitalında xüsusi çəkisi heç 1,0 faiz də deyildi. Azərbaycan üçün isə neft kontraktları çərçivəsində daxil olan xarici investisiyalar qarşılığında, xarici banklar vasitəsilə cəlb oluna bilən kapital bu gün heç müqayisə oluna bilməz.

Bu baxımdan həm banklara, həm də onların müştərilərinə aid olan bir problemə toxunmaq yerinə düşər. Belə ki, ölkəmizdə qısa müddətli bank kreditlərinə görə ödənilən faiz məbləğləri istehsal olunmuş məhsulun maya dəyərinə aid edilir. Qısa müddətli ssudanın əsas məbləğinin maya dəyərinə aid olunması göstərilir. Uzun müddətli ssudaların isə faizləri ilə birgə maya dəyərinə aid edilməyərək, müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət hesabına ödənilməsi göstərilir. Deməli, bir tərəfdən iqtisadiyyata uzunmüddətli ssudaların azlığından şikayətlənilir, digər tərəfdən isə bu, maya dəyərinə daxil edilmir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tərkibi haqqında” Əsasnaməsində göstərilən vaxtı keçmiş və vaxtı artırılmış ssudaların və hesablanmış faizlərinin maya

dəyərinə daxil edilməməsi də, zənnimizcə vəziyyəti çətin olan müəssisə və təşkilatlara mənfi təsir göstərir.

Şübhəsiz, vaxtında borcunu səbəbsiz ödəməyənlər də olur. Ancaq belələri ilə yanaşı, öhdəliklərini obyektiv səbəblər – ödəməmələr problemi, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi, milli valyuta məzənnəsinin dəyişməsi, bir sıra xarici təsirlər və s. ilə əlaqədar yerinə yetirə bilməyənləri eyniləşdirmək düzgün olmazdı. Bu səbəbdən vəziyyəti qeyri-qənaətbəxş olan müəssisənin əlavə vergi ilə yüklənməsi məqsədəuyğun deyildir.

Əsasnamədə göstərilən maya dəyəri tərkibinə daxil edilən komponentlər içərisində, qanunvericilikdə nəzərdə tutulan bank xidmətlərinin dəyəri də vardır. Yəqin ki, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş bank xidmətlərinə “Banklar haqqında” qanunda göstərilən əməliyyatlar və əqdlər aiddir. Məlumdur ki, bank işi dinamik proses olub, yeni-yeni xidmətlər mənimsəyir. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan bank xidmətləri göstərilərkən, onların dəyəri maya dəyəri tərkibinə salınmamalıdır mı? Məsələn, bank öz müştərisinə sonuncunun emissiya etdiyi qiymətli kağızların yerləşdirilməsi – anderreytinq xidməti göstərir və haqq alır. Göstərilən xərcin bu gün maya dəyərinə aid edilməsi yəqin ki, ən azı mübahisəli olacaq. Zənnimizcə, bütün bank xidmətləri maya dəyəri tərkibində olmalıdır. Onları qanunvericilikdə nəzərdə tutulanlarla məhdudlaşdırmaq məqsədəuyğun deyildir. Əks təqdirdə ya bank xidmətlərinin inkişafı ləngiyəcək, ya da vaxtaşırı hüquqi normativ aktların dəyişdirilməsi zərurəti yaranacaqdır.

Ümumiyyətlə, güclü bank sisteminin formalaşmasında maraqlı olan dövlət idarəetmə mexanizmi kimi vergidən səmərəli istifadə etməli, öz növbəsində vergilər isə həm banklara, həm də onların müştərilərinə stimullaşdırıcı təsir göstərməlidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bank fəaliyyətinin prinsipial əsaslarına bank kapitalında dövlətin iştirakı da daxildir. Dövlət sosial səmərə, məşğulluq, resursların sahələr arasında əlverişli bölgüsü, iqtisadiyyatı uzunmüddətli kreditləşdirmək, mənfəət qazanmaq, bazarda paya sahib olmaq kimi məqsədlər üçün, özü də bank kapitalında iştirak edir. Onu da qeyd edək ki, kommertiya əsasında işləyən

bankların maraqları heç də həmişə, hökumət mənafeyi ilə üst-üstə düşməyə bilər. Hökumətin əlində olan alətlər, Mərkəzi Bankın imkanları bəzən göstərilən məqsədlərə çatmağa kifayət etməyə bilər. Məhz bu səbəbdən araşdırdığımız funksiya vacib potensial imkan kimi qiymətləndirilməlidir. İnkişaf etmiş ölkələrin bu sahədə təcrübəsini nəzərdən keçirək:

Bank sferasının sərt tənzimlənməsi üzrə dünyada birinci yeri tutan Fransa bütün kredit institutlarının icmal balansında 80,0 faiz xüsusi çəkisi olan dövlət və yarımdövlət banklarının kapitalında iştirak edir.

Böyük Britaniyada 1861-ci ildən dövlət əmanət bankı kimi yaradılmış Milli Əmanət Bankı filial kimi poçt şöbələrindən istifadə edir. Hesablarının sayına görə o, dünyada ən iri əmanət müəssisələrindəndir (qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş SSRİ-də əmanət kassalarının agentlikləri də poçt şöbələrində təşkil edilirdi).

İtaliyada çoxlu dövlət bankları fəaliyyət göstərir. Onlara tam dövlət mülkiyyətində olan banklar, ayrı-ayrı regionların inkişafının stimullaşdırılması üçün yaradılan banklar, Sənayenin Yenidən Qurulması üzrə Dövlət İnstitutuna məxsus banklar da aiddir. Ancaq getdikcə bankların özəlləşdirilməsi meyl güclənir. ABŞ-ın investisiya bankları italyan və fransız rəqiblərinə üstün gələrək, 1993-cü ildə “Credito Italiano” və “Banco Commercial Italiano” kimi iri italyan banklarının özəlləşməsində məsləhətçi və zəmanətçi rolunu müsabiqəsində qalib gəlmişlər.

Yaponiyada özəl banklarla yanaşı, geniş şəbəkəli hökumət institutları da vardır. 1950-ci ildə xarici ticarətin kreditləşməsi üçün İxrac Bankı yaradılmışdır. 1951-ci ildə İnkişaf Bankı təsis edilmişdir. Bu bank iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini bir il müddətinə özəl banklara maraqlı olmayan güzəştli şərtlərlə kreditləşdirir.

S.Sorvinin Rusiya bank sistemində yeni dövlət kapitalı bankın yaradılması fikri də maraqlıdır. Müəllifin fikrincə, “dövlət zəmanəti ilə uzunmüddətli resursları cəlb edən Əmanət Bankı aktivlərini istehlak kreditlərinə və yaradılacaq Investisiya Bankına

yönəltməlidir. Bu bank federal əhəmiyyətli layihələrlə məşğul olaraq aqrar sənaye, hərbi sənaye kompleksi və s. sahələrini uzunmüddətli resurslarla təmin etməlidir. Universal bankların rəqabət qabiliyyətini saxlamaq üçün isə ona korporativ müştərilərin hesablarını aparmaq qadağan olunmalıdır. Bankın idarə edilməsinə regional assosiasiyalar cəlb edilməli və bu da regionlardan resursun toplanılması və yerləşdirilməsində vasitəçi olmalıdır. Bankların uzunmüddətli kreditləşmə meylləri gücləndikcə İnvestisiya Bankı öz fəaliyyətini dayandırmalıdır”.

Hindistanda kommersiya banklarının xeyli hissəsi milliləşdirilərək, ümumdövlət investisiya sistemi yaradılmışdır. Bu qurum ölkədə toplanan əmanətlərin, istehsalın maliyyələşdirilməsi üçün yönəldilməsinə şərait yaradır.

Praktiki olaraq uğurla inkişaf edən bütün ölkələrdə milli bank sistemi üçün struktur yaradıcı rol oynayaraq onun əmanətlərinin investisiyalara transformasiyasını səmtləndirən dövlət inkişaf institutları fəaliyyət göstərir. Bir qayda olaraq bu qurumlara daxili əmanətləri istehsal investisiyalarına səmtləndirən dövlət inkişaf bankı, ixracın kreditləşdirilməsi və iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artıran idxal-ixrac bankı, əhali investisiyalarını mənzil tikintisinə yönəldən dövlət-maliyyə institutları, müxtəlif sahə investisiya korporasiyaları, riskli innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi fondları aiddir.

Almaniyada müəyyən proqramları yerinə yetirmək üçün dövlət öz kapitalı hesabına banklar təsis edir. Onların içərisində xüsusi məqsədli banklar daha çox seçilir. Bu qurumlar müharibədən sonra fərdi sektora dövlət köməyi üçün yaradılmış və sonuncunun ictimai istehsalda rolunun artması ilə əlaqədar olmuşdur. 18 xüsusi məqsədli dövlət bankı hökumətə tabedir. Bu qrupda “Bərpa Bankı” və “İxrac Bankı” xüsusi yer tutur. Xüsusi məqsədli banklar qrupuna Sənaye Kredit Bankı, Kənd Təsərrüfat Renta Bankı kimi dövlət institutları da aiddir.

Azərbaycan Mərkəzi Bankının məlumatlarına istinad edərək aşağıdakı cədvəllərdə dövlət və özəl bankların Azərbaycanın bank sistemində tutduqları mövqeyi görmək olar:

**Azərbaycan iqtisadiyyatına kredit qoyuluşlarının
kredit təşkilatları üzrə strukturu (dövrün sonuna)**
(Azərbaycan Mərkəzi Bankının illik statistik bülleteni)

İllər	Cəmi kredit qoyuluşları		Dövlət bankları		Özəl banklar						Qeyri-bank kredit təşkilatları	
	mln. AZN	xüsusi çəkisi %-lə	Cəmi		o cümlədən, xarici kapitallı		bundan 100%-li xarici kapitallı		mln. AZN	xüsusi çəkisi %-lə	mln. AZN	xüsusi çəkisi %-lə
			mln. AZN	xüsusi çəkisi %-lə	mln. AZN	xüsusi çəkisi %-lə	mln. AZN	xüsusi çəkisi %-lə				
2003	670,3	291,2	43,4	304,8	45,5	97,7	14,6	21,0	3,1	74,3	11,1	
2004	989,5	453,0	45,8	451,7	45,7	152,6	15,4	20,9	2,1	84,8	8,6	
2005	1441,0	748,3	51,9	653,1	45,3	263,5	18,3	25,9	1,8	39,6	2,7	
2006	2362,7	1068,3	45,2	1229,7	52,0	545,8	23,1	55,8	2,4	64,7	2,7	
2007	4681,8	1990,7	42,5	2563,0	54,7	1437,6	30,7	216,2	4,6	128,1	2,7	
2008	7191,3	3027,5	42,1	3989,0	55,5	2024,9	28,2	379,9	5,3	174,8	2,4	
2009	8407,5	3911,7	46,5	4318,7	51,4	2074,4	24,7	386,6	4,6	177,0	2,1	
2010	9163,4	3901,9	42,6	5069,9	55,3	2306,3	25,2	464,2	5,1	191,6	2,1	

Əhalidən cəlb olunmuş əmanətlərin banklar üzrə strukturu
(hər ilin sonuna)
mln.AZN

Mənbə	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Dövlət bankları tərəfindən cəlb edilmiş əmanətlər	211,3	216,5	298,3	507,8	672,8	543,2	723,0
Özəl banklar tərəfindən cəlb edilmiş əmanətlər	191,8	278,0	521,2	960,6	1232,5	1791,7	2306,8
Cəmi	403,1	494,5	819,5	1468,4	1905,3	2334,9	3029,8

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi bank fəaliyyətinin struktur prinsiplial əsaslarından biri də bank nəzarətidir. Son illər bank nəzarəti sahəsində həyata keçirilmiş ən vacib islahat əvvəllər Azərbaycan Mərkəzi Bankının müxtəlif alt struktur bölmələri arasında paylanmış bank nəzarəti funksiyalarının vahid təşkilatı bölmədə cəmləşdirilməsindən ibarət olmuşdur. Bank sektoruna nəzarətin mövcud qanunvericilik bazasının, təlimat və normativ aktların təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq standartlara uyğun normativ sənədlərin hazırlanması, bank nəzarətini həyata keçirən mütəxəssislərin peşə hazırlığının artırılması sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür. Bank nəzarəti dövlət banklarının sağlamlaşdırılması, özəl bankların restrukturizasiyası, habelə qeyri-bank kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət istiqamətində həyata keçirilmişdir.

Bankların fəaliyyətinə sonradan nəzarət onlar tərəfindən hər ay təqdim olunan hesabatlar əsasında aparılır. Banklar tərəfindən təqdim edilmiş hesabatların təhlili zamanı, əsasən qanunvericilikdə müəyyən olunmuş və Mərkəzi Bankın normativ aktları ilə tənzimlənən məcburi iqtisadi normativlərin yerinə yetirilməsinə, xüsusilə də kapitalın adekvatlığı, likvidlik və risklərin cəmləşməsi ilə bağlı tənzimləmə normalarına xüsusi diqqət yetirilir.

Aylıq hesabatların təhlili nəticəsində bankların maliyyə vəziyyəti və idarəetmə sistemləri qiymətləndirilir və bu sahələrin sağlamlaşdırılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi barədə banklara göstərişlər verilir.

Ötən illər ərzində banklar üzrə daxili nəzarət iki istiqamətdə həyata keçirilmişdir:

- bankların fəaliyyətinin sənədli təftişi;
- diaqnostik yoxlamaların aparılması.

Aparılmış təftiş və yoxlamalar zamanı bankların aktivlərinin tərkibi və keyfiyyəti, xüsusilə də kredit inzibatçılığı araşdırılmış və risklərin adekvat idarə olunmaması, likvidliyin qənaətbəxş tənzimlənməməsi, daxili nəzarət və idarəetmə prosedurlarının təşkilatı-hüquqi çatışmazlığı, habelə kapitalla və onun adekvatlığı ilə bağlı bu və ya digər normativlərin pozulması və iqtisadi normativlərə riayət olunmaması halları aşkar edilmişdir.

Bankların maliyyə vəziyyətlərinin və idarəetmə sistemlərinə dair sonradan nəzarətin nəticələrinin dəqiqləşdirilməsi məqsədi ilə demək olar ki, bütün kommərsiya banklarında diaqnostik yoxlamalar aparılmışdır. Yoxlamalar zamanı kredit təşkilatlarında kapitalın formalaşdırılması və onun adekvatlığı, aktivlərin tərkibi, keyfiyyəti, bankın gəlirliliyi, likvidliyi, idarə edilməsi və digər məsələlər araşdırılmışdır.

Son illər ərzində bankların balansında əsas risk komponentlərindən olan açıq valyuta mövqeyi üzərində nəzarət gücləndirilmişdir. Belə ki, valyuta bazarının ən aktiv operatorları olan bankların açıq valyuta mövqeyinə dair hesabatlarının gündəlik rejiminə keçməsi təmin olunmuş, digər bankların hesabatlarının tezliyi artırılmış və həftəlik müddətə keçirilmişdir.

Mərkəzi Bankın prinsipial vəzifələrindən biri də tədiyyə balansı və onun tərtib olunmasıdır. Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı ölkənin proqnoz tədiyyə balansının hazırlanmasında iştirak edir və hesabat tədiyyə balansının tərtibinə rəhbərlik edir. Mərkəzi Bank artıq uzun müddətdir ki, beynəlxalq standartlara cavab verən hesabat tədiyyə balansını tərtib edir. Tədiyyə balansının tərtib olunma keyfiyyəti beynəlxalq maliyyə kredit institutlarının ekspertlərinin müsbət rəyini almışdır.

Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansı
(Azərbaycan Mərkəzi Bankının illik statistik bülleteni)
mily. ABŞ dolları

	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Cari əməliyyatlar hesabının saldosu	167,3	3707,6	9018,9	16453,5	10172,8	15039,6
Xarici ticarət balansı	3299,1	7745,3	15224,3	23011,7	14582,9	19730,4
Xidmətlər balansı	-1970,0	-1923,4	-2131,0	-2342,6	-1612,6	-1732,9
Gəlirlər balansı	-1645,6	-2680,6	-5079,4	-5266,0	-3519,2	-3467,0
İnvestisiya gəlirlərinin repatriasiyası	-1422,1	-2374,5	-4920,8	-5346,9	-3152,6	-3052,4
Cari transferlər balansı	483,8	566,3	1005,0	1050,4	721,7	509,1
Kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabı saldosu	440,4	-1991,5	6120,8	-4403,6	-7481,8	-4578,4
Birbaşa investisiyalar (xalis)	458,1	-1306,5	-5102,7	-545,0	146,2	329,1
Azərbaycana cəlb edilmiş	4475,4	4469,0	4291,1	3982,4	2899,0	3347,3
Xaricə yönəldilmiş	-1220,8	-705,5	-285,6	-555,6	-326,1	-232,0
İnvestisiyaların repatriasiyası	-2796,5	-5070,0	-9108,2	-3971,8	-2426,7	-2786,2
Kreditlər və digər investisiyalar	-17,7	-685	-1018,1	3858,6	-7628,0	-4907,5
Tədiyyə balansının ümumi saldosu (Ölkənin ehtiyat aktivlərinin dəyişməsi)	607,7	1716,1	2898,1	12049,9	2691,0	10461,2

Bütövlükdə Azərbaycanın tədiyyə balansının son illər ərzindəki yekunları, xarici dövlətlərin və xarici təşkilatların ölkəmizə olan etimadının artdığını göstərir. Hazırda ölkəmiz yüzdən çox xarici dövlətlə iqtisadi əlaqələr yaratmışdır. Makroiqtisadi vəziyyətin sabitləşməsi, özəl sektorun möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş struktur islahatları, eləcə də iqtisadiyyatın neft sektorunun inkişaf etdirilməsi Azərbaycanın maliyyə mərkəzlərində yüksək investisiya reytingi olması üçün geniş imkanlar yaradır.

II FƏSİL
AZƏRBAYCANDA BANK
FƏALİYYƏTİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN
TƏHLİLİ VƏ İNKİŞAFININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Bank fəaliyyətinin müasir vəziyyətinin təhlili

İqtisadiyyatın real sektoru ilə bank sisteminin daha fəal işləməsindən ötrü, uzunmüddətli resurs bazasının yaradılması tələb olunur. Bununla əlaqədar bank sisteminin strateji vəzifələrindən biri əhalinin əmanətlərinin cəlb olunması üzrə işin fəallaşmasıdır. Çünki əhalinin əmanətlərinin banklara cəlb olunmasını aşağıdakılar şərtləndirir:

- maliyyə vasitəçilərinə həm əhalinin, həm də iqtisadi subyektlərin inamının artımı;
- real faiz dərəcəsinin dəyişməsi;
- əhalinin real gəlirlərinin getdikcə artması.

Ölkəmizdə əmanət işinin ənənəvi sahə olmasına baxmayaraq, son illər ərzində sürətli artımı müşahidə olunsa da, lakin əmanət işinin inkişafında hələ də görüləcək bir çox işlər var.

Cədvəl 2.1

**Manatla müddətli əmanət və depozitlərin
müddət strukturu barədə məlumat (%-lə)**

(Azərbaycan Mərkəzi Bankının illik statistik bülleteni)

01.01.11

Əmanət və depozitlərin müddəti	Faiz
1 ayadək	6,70
1 aydan 3 ayadək	4,82
3 aydan 6 ayadək	7,96

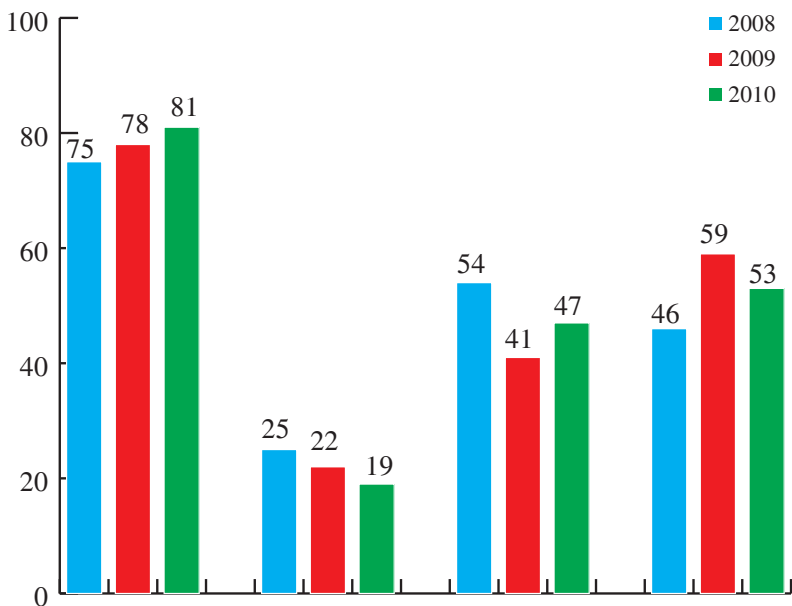
6 aydan 9 ayadək	8,70
9 aydan 1-ilədək	10,96
1 ildən 5 ilədək	12,67
5 ildən yuxarı	13,44

Qeyd edək ki, son dövrlər həm özəl sektor həm də fiziki şəxslər tərəfindən banklara yerləşdirilən əmanət və depozitlərin həcmi davamlı olaraq artmaqdadır. Bu isə iqtisadi subyektlər tərəfindən bank sisteminə olan inamın artmasının davam etdiyini göstərir. Manatla fiziki şəxslərin depozitləri manatla hüquqi şəxslərin depozitlərinə nisbətən daha yüksək templə artmışdır. Bankların daxili mənbələr hesabına formalaşan ümumi depozit bazası (maliyyə təşkilatları istisna olmaqla) 794,6 mln. manat artaraq (17,1%) 5448,8 mln. manat təşkil etmişdir. İl ərzində orta hesabla depozit və əmanətlərin cəmi öhdəliklərin strukturunda payı 46,6%, cəmi resurs bazasında isə 38,6% olmuşdur. Məcmu öhdəliklərin strukturunda cəmi depozitlərin payı 01.01.11 tarixinə 49% (01.01.10-48,2%) təşkil etmişdir. 2010-cu ildə fiziki şəxslərin əmanətləri 29,8% artaraq ilin sonuna 3029,8 mln. manata çatmış (2009-cu ildə artım tempi 22,5% olmuşdur), hüquqi şəxslərin depozitləri (dövlət idarəetmə orqanları daxil olmaqla) isə 4,3% artaraq 2419 mln.manat təşkil etmişdir. 2011-ci ilin 1 yanvar tarixinə əhalinin əmanətlərinin bankların öhdəliklərində payı 27,2% təşkil etmişdir (2010-cu ilin 1 yanvar tarixinə 24,2%). Depozit bazasının mütləq artımı ilə yanaşı onun keyfiyyətində də müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. Əhalinin əmanətlərinin strukturunda müddətli əmanətlərin payının artması müşahidə olunmuşdur. Cari hesablarda əhalinin əmanətləri 10,4% artdığı halda, müddətli əmanətlər 35,3% artmışdır.

Depozitlərin müddət strukturunun yaxşılaşması ilə yanaşı onun valyuta strukturunda da müsbət meyllər müşahidə olunmuşdur. Manatın məzənnəsinin sabitliyi şəraitində il ərzində dollarlaşma səviyyəsi azalmışdır. Belə ki, fiziki şəxslərin milli valyutada depozitləri il ərzində 46% artmış, ümumi əmanətlərdə

payı 46,5%-ə yüksəlmişdir. Əmanətçi strukturunda ciddi dəyişikliklər baş verməmiş, rezident fiziki şəxslərin əmanətlərinin ümumi həcmdə payı 91%, qeyri-rezident əmanətçilərin payı isə 9% təşkil etmişdir. Bankların öhdəliklərində Mərkəzi Bankın bank sisteminə qarşı tələblərinin payı il ərzində 15,2%-dən 13,9%-dək azalmışdır. 2010-cu ildə maliyyə institutlarından cəlb edilmiş vəsaitlərin həcmi (digər bankların və digər maliyyə institutlarının kreditləri, depozitləri və digər vəsaitləri) 1 yanvar 2011-ci il tarixinə 3,6 mlrd. Manat (bank öhdəliklərinin 32%-i) təşkil etmişdir. Qeyri-rezidentlərdən (fiziki şəxslərin əmanətləri istisna olmaqla) cəlb olunmuş müddətli vəsaitlərin xalis artımı 111,4 mln. manat (6,4%) olmuşdur. Müddətli xarici borcların həcmi 1,85 mlrd. manat təşkil etmiş, ümumi bank öhdəliklərində payı 16,6% olmuşdur.

Əhəlinin əmanətlərinin valyuta strukturu
(dövrün sonuna %-lə)

Bu gün Azərbaycanda əhəli öz vəsaitlərini əmanətə yerləşdirməmişdən əvvəl, bankların seçilməsində əsasən bir sıra amil-

ləri nəzərdən keçirir. Bu amillərdən əsasən aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Bankın etibarlılığı və möhkəmliyi.
2. Cəlb olunmuş vəsaitlər üzrə aparılan faiz siyasəti.
3. Bank tərəfindən təklif edilən əməliyyatların çeşidinin geniş olmaması.

Ölkəmizdə bu gün bank əməliyyatları bazarının inkişafı istənilən səviyyəyə çatmamış, bank xidmətinin keyfiyyət və kəmiyyət göstəriciləri hələ ki beynəlxalq standartların tələblərinə cavab vermir və bankların əksəriyyəti öz işlərini ssuda, depozit, kassa-hesablaşma əməliyyatları üzərində qurmaqla kifayətlənirlər. Müqayisə üçün qeyd edək ki, bu gün inkişaf etmiş ölkələrin bankları öz müştərilərinə 300-ə yaxın bank xidməti, əməliyyatı və məhsulu təklif edirlər.

Kredit təşkilatları, həmçinin banklar əmanətlər üzrə faiz dərəcəsinə və əməliyyatlar üzrə komisiyon haqqlarının miqdarını özləri müstəqil olaraq müəyyən edirlər. Lakin buna baxmayaraq, kommertiya banklarının əmanət əməliyyatları üzrə faiz dərəcəsinə müəyyən amillər təsir göstərir. Belə amillərdən biri pul-kredit siyasətinin klassik alətləridir (xüsusilə də məcburi ehtiyat normalarının müəyyən edilməsi). Bu baxımdan da fiziki şəxslərin müddətli vəsaitlərini daha geniş cəlb etmək məqsədilə, Mərkəzi Bank tərəfindən əmanətlər diferensiaslaşdırılmalı və müddətli əmanətlər üzrə ehtiyat normalarına ayırmalar ləğv edilməlidir. Belə tədbirlərin reallaşması nəticəsində müddətli vəsaitləri cəlb etməkdə kommertiya banklarının manevr imkanları artmış olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, 90-cı illərin əvvəllərində yerli bank təcrübəsində öhdəliklərin belə diferensiaslaşdırılması həyata keçirilirdi. Yəni, banklar müddətli öhdəliklər üzrə ehtiyat normalarına ayırmalardan azad idilər. Lakin o zaman kommertiya banklarında müəyyən qanunsuzluqlara (cəlb olunmuş öhdəliklərin əksər hissəsi müddətli öhdəliklər adı altında ehtiyat normalarına ayırmalardan yayındırılırdı) yol verilmiş və Milli Bankın buna nəzarəti kifayət qədər olmamışdır. Əmanətlərin diferensiaslaşması həyata keçirilərkən əmanət hesablarının bankın balansının ayrı-ayrı hesablarında uçota alınması bu problemin aradan qaldırılmasını təmin etmişdir.

Əhalidən istər manatla, istərsə də sərbəst dönerli valyuta ilə əmanətə cəlb olunmuş vəsaitlər müddətinə və məbləğinə görə diferensiallaşdırılmalıdır. Qeyd edək ki, fiziki şəxslərdən cəlb edilmiş həm manat, həm sərbəst dönerli valyuta üzrə məcburi ehtiyat norması 1999-cu ilin sonunda 10 faiz səviyyəsində müəyyən edilmişdi. Müqayisə üçün bu norma həmin vaxtda Böyük Britaniyada 0,15 faiz, ABŞ-da 3-10 faiz, Almaniya da 1,5-2,0 faiz, Fransada 0,5-1,0 faiz, Yaponiyada 0,05-1,5 faiz, Kanadada hətta 0 faiz səviyyəsində olmuşdur. Hal-hazırda Mərkəzi Bank tərəfindən məcburi ehtiyat norması milli valyutada 01 may 2011-il tarixdən 2%, 01 iyul 2011-ci il tarixdən xarici valyutada isə 3% müəyyən edilmişdir.

Müasir şəraitdə yerli kommertiya bankları üçün əhalinin vəsaitlərinin cəlb edilməsi əməliyyatı bir tərəfdən onlara heç də asan başa gəlmirsə, digər tərəfdən bu gün Azərbaycanda fiziki şəxslərin bank əməliyyatlarına olan tələbi və bu tələbin ödənilməsi imkanları arasında müəyyən fərqliliklər mövcuddur. Bunu ilk növbədə hələ də əhalinin bütün banklara, bankların isə müştərilərə olan inamının yüksək səviyyədə olmaması ilə izah etmək olar. Qarşılıqlı inamın qənaətbəxş olmaması bank və müştəri arasında dezintegrasiya meylini gücləndirir. Son nəticədə bu bankların fiziki şəxslərə olan maraqlarının azalmasında, digər tərəfdən isə əhalinin əksər hissəsinin hələ də öz yığımlarını xarici valyuta və dəfinə formasında həyata keçirməsində özünü biruzə verir.

Zənnimizcə depozitlərin sığortalınması sisteminin reallaşması bu problemin nisbətən həll olunmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, əmanətçilərin bankda yerləşdirilmiş vəsaitlərinin qaytarılmasına zəmanət verilməsi, bank sisteminin sabitliyinin təmin edilməsinin və bankların depozit bazasının möhkəmləndirilməsinin əsas formalarından biridir.

Son illər depozitlərin sığortalınmasının rəsmi sistemi əksər ölkələrdə təşkil olunmuşdur. Hazırda 40-dan çox ölkə, depozitlərin sığortalınmasının rəsmi layihəsini yerinə yetirir. Bu sistemi tətbiq etmiş ölkələrdə qısa müddət ərzində əhalinin əmanətlərinin sürətli artımına nail olunmuşdur.

Depozitlərin sığortalanması konsepsiyasının mahiyyəti kifayət qədər aydın olsa da, təcrübədə bu bir o qədər də sadə olmayan uzunmüddətli bir prosesdir.

Bir sıra ölkələrdə sığortalanma layihəsi ya dövlət, ya xüsusi, ya da ki, qarışıq mülkiyyət formasında yaradılır. Bəzi dövlətlərdə isə qarşılıqlı bank zəmanəti sistemi fəaliyyət göstərir.

Bu məsələ ilə bağlı Lüksemburqun qarşılıqlı bank zəmanəti sisteminin təcrübəsini nəzərdən keçirmək maraqlı olardı. Bu sistem hər hansı bir bankın müflisləşməsi prosesinin baş verdiyi halda, onun zərərlərinin digər banklar tərəfindən ödənilməsini əks etdirir. Tutaq ki, bank sistemində 3 bank – A, B və C bankları fəaliyyət göstərir. Onların hər birində depozitin məbləği müvafiq olaraq aşağıdakı kimidir: A–2 mln. \$, B–4 mln. \$, C–6 mln. \$-dir. B bankının müflisləşməsi nəticəsində onun əmanətçilərinə dəyən zərəri A və C bankları ödəyir. Bununla belə bu bankların ödədiyi vəsaitin məbləği onların real imkanlarından asılı olaraq, aşağıdakı kimi diferensiaslaşdırılır:

$$\text{A bankı: } \frac{2 \text{ mln} \cdot 4 \text{ mln}}{2 \text{ mln} + 6 \text{ mln}} = 1 \text{ mln}$$

$$\text{C bankı: } \frac{6 \text{ mln} \cdot 4 \text{ mln}}{2 \text{ mln} + 6 \text{ mln}} = 3 \text{ mln}$$

Bu sahədə artıq keçmiş SSRİ-nin bir sıra respublikalarında müəyyən addımlar atılmışdır. Məsələn, Litvada 1995-ci ildə “Əhalinin əmanətlərinin sığortalanması haqqında” qanun qəbul edilmişdir. Bu qanuna görə bank hesabında olan vəsaitlərin bir əmanətçi üçün müəyyən hədd çərçivəsində 80 faizi sığorta olunur. Xarici valyuta ilə əmanətlər, həmçinin xarici kapitalın iştirakı ilə fəaliyyət göstərən banklardakı əmanətlər isə sığorta edilmir. Adı çəkilən qanunda göstərilir ki, illik inflyasiyadan asılı olaraq, hökumət ildə bir dəfə sığortalanan məbləğin indeksləşdirilməsini aparır. Ümumiyyətlə sığorta fondu hökumət müəssisəsi sayılır və fondun təsisçisi Litva Maliyyə Nazirliyi hesab edilir. Yəni fondun nizamnamə kapitalı dövlət büdcəsi hesabına, ehtiyat kapitalı isə fondun gəlirləri hesabına formalaşır.

Qazaxıstanda da bu cür sığorta sisteminin hüquqi bazası yaradılmışdır. Belə ki, “Fiziki şəxslərin əmanətlərinin məcburi kollektiv sığortalanması” qaydaları işlənib hazırlanıb qəbul edilmişdir.

Rusiyanın bank qanunvericiliyində də depozitlərin sığortalanması öz əksini tapmışdır. “Rusiya Mərkəzi Bankı haqqında” qanunda göstərilir ki, bank sisteminin sabitliyinin qorunması üçün banklardan məcburi yolla əldə edilmiş vəsaitlər hesabına sığorta fondu təşkil edilir. Fondun vəsaitləri müflisləşmə nəticəsində depozitlərin sığortalanması üçün, həm də güzəştli şərtlərlə verilən kreditlər üzrə zərər meydana çıxdıqda istifadə oluna bilər.

Beləliklə müasir şəraitdə Azərbaycanda əhalinin bank sistemə olan etimadının artırılmasında əmanətlərin sığorta fondunun təşkili mühüm rol oynayır. Fondun fəaliyyəti bank sisteminin bütövlükdə likvidlik probleminin aradan qaldırılmasının səmərəli mexanizmi sayılır. İkincisi, fond əmanətçiyə bankın müflisləşdiyi şəraitdə əmanətini geri almasına zəmanət verir. Üçüncüsü, bankın müflisləşdiyi şəraitdə bank hesablarından pul vəsaitlərinin kütləvi geri götürülməsinin qarşısı alınır. Dördüncüsü, depozitlərin sığortalanması digər maliyyə investisiyaları ilə müqayisədə, depozitlərin cazibədarlığını artırır.

Fondun fəaliyyətinin üstünlüklərindən biri də fondun fəaliyyəti haqqında informasiyanın geniş yayılmasıdır ki, bu da əmanətçilərin bank sistemə olan etimadına müsbət təsir göstərir.

Qeyd edək ki, nəzəri olaraq özəl sığorta şirkətləri də depozitlərin sığortalanmasını təmin edə bilər və qanunvericilik əsasında bankları inzibati qaydada sığortalanmağa məcbur etmək mümkün olardı. Lakin təcrübədə özəl sığorta olunmanın gerçəkləşməsini real saymaq o qədər də inandırıcı deyildir. Belə ki, əksər ölkələrdə sığorta şirkətləri bank sistemi ilə müqayisədə daha az inkişaf etmiş və bütün bank depozitlərinin sığortalanması üçün kifayət qədər maliyyə imkanlarına malik deyillər.

İkincisi, depozit bazarında rəqabət üçün eyni şəraiti təmin etmək məqsədilə sığorta sistemi əmanət qəbul etmək hüququ olan banklara şamil edilir (müqayisə üçün xatırladaq ki, Belçika, Fransa, İtaliya, Yaponiya, Lüksemburq, İsveç kimi ölkələrdə depozitlərin müdafiəsi sxemində iştirak etmək məcburi olduğu halda,

Kanada və ABŞ-da yalnız federal bankların bu sxemdə iştirakı məcburi xarakter daşıyır).

Üçüncüsü, bankların bu təşkilata ödədikləri üzvlük haqqından və cəlb olunmuş vəsaitlərdən asılı olaraq, dövrü ayırmalardan ibarətdir. Banklar üçün fonda üzvlük məcburi xarakter daşıyır. Əks təqdirdə banka əmanət əməliyyatının həyata keçirilməsi üçün icazə verilməməlidir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, əksər xarici ölkələrdə banklar cəlb etdikləri öhdəliklərin məbləğinin 0,01 faizindən, 0,5 faizə qədərini illik sığorta üzvlüyünə ödəyirlər.

Bir qisim ölkələrdə isə daha yüksək faizlə üzvlük haqqı yığılır. Məsələn, Böyük Britaniyada üzvlük haqqı depozitlərin məbləğinin 0,3 faizini, Belçikada 0,5 faizini, İslandiya isə 1,0 faizini təşkil edir. Lakin bununla belə faiz dərəcələri ildə 1,0 faizdən çox olmur.

Dördüncüsü, həyata keçiriləcək konkret tədbirlərin necə olmasından asılı olmayaraq, gələcəkdə öz fəaliyyətini səmərəli quran banklar üçün dağıdıcı və səmərəsiz ağırlıq yaratmamaq məqsədilə üzvlük haqqının alınması hüququnun məhdudlaşdırılması ədalətli hesab edilməlidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən layihə hər bir bankdan tutula bilən üzvlük haqqına yuxarı hədd təyin etməlidir.

Beşincisi, gələcəkdə sığorta fondunun fəaliyyətində hökumətin xarici banklara münasibətində proteksionist siyasət yeritməsi məqsəduyğundur. Yəni ölkədə 100,0% xarici kapitalın iştirakı ilə fəaliyyət göstərən banklarda yerləşdirilən əmanətlərin sığortalanması könüllü xarakter daşmalıdır (müqayisə üçün qeyd edək ki, Almaniya, İtaliya, Lüksemburq, Hollandiya və İsveçdə valyutanın növündən asılı olmayaraq bütün növ depozitlər müdafiə olunur. Belçika, Kanada, Fransa, Yaponiya, Böyük Britaniyada və Litvada xarici valyuta ilə əmanətlər tam olaraq sxemdən kənarlaşdırılıb).

Altıncı, gələcəkdə atılmasınınin davam etdirilməsi və depozitlərin maya dəyərinin artmaması baxımında bankların gəlirlərinin vergi ayırmalarına məxsus hissəsindən sığorta üzvlüyünə ödənişlərin həyata keçirilməsinə icazə verilməsi, digər tərəfdən, fond öz vəsaitlərini minimal riskli, likvid aktivlərə (məsələn, dövlət qiymətli kağızlarına) investisiya etməklə artırabilir.

Yeddinci, bütün ictimaiyyətə bu sistemin fəaliyyəti haqqında tam və dolğun informasiya çatdırılması zəruridir. Çünki sığortalanmanın səmərəliliyi ictimaiyyətin bu sistemin fəaliyyəti haqqında nə dərəcədə informasiyaya malik olmasından xeyli asılıdır. Bu prosesdə banklar da aktiv iştirak etməlidirlər.

Beləliklə bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində bankların əmanət-depozit işinin inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır:

- bankın depozit və əmanət resurslarının məbləğ və müddətləri onun aktiv əməliyyatlarına uyğun gəlməli;

- əsas diqqət müddətli əmanətlərin cəlb edilməsinə yönəldilməli;

- əlavə xidmətlər və qoyuluşların həcmi artırmaq üçün güzəştlər edilməklə, depozit və əmanət əməliyyatlarının spektri genişlənməli;

- pul vəsaitlərinin bankda saxlanması və onların səmərəli yerləşdirilməsi üzərində xüsusi nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda Əmanətlərin Sığortalanması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” qəbul edilmişdir. Bu qanun 29 dekabr 2006-cı il tarixində respublika prezidenti tərəfindən imzalanmış və 11 fevral 2007-ci il tarixində dərc edilərək qüvvəyə minmişdir. Əmanətlərin sığortalanması sisteminin yaradılmasının məqsədi banklar və xarici bankların yerli filialları ödəmə qabiliyyətini itirdikdə fiziki şəxslərdən əmanətə qəbul olunmuş pul vəsaitinin itirilməsi riskinin qarşısını almaq, maliyyə və bank sisteminin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir. Əmanətlərin sığortalanması məqsədləri üçün bu qanunla Əmanətlərin Sığortalanması Fondu yaradılmışdır. Fondun sığorta ehtiyatları aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşdırılır:

- iştirakçı bankların üzvlük haqları;

- iştirakçı bankların təqvim haqları;

- iştirakçı bankların əlavə haqları;

- fondun buraxdığı uzunmüddətli borc öhdəlikləri hesabına cəlb olunan vəsait;

- iştirakçı banklar tərəfindən ödənilən dəbbə pulları;

– cari xərclər çıxılmaqla Fondun vəsaitinin idarə olunması nəticəsində əldə edilmiş gəlir;

– qrant, ianələr və ya qanunvericilikdə qadağan edilməmiş digər mənbələrdən daxil olan vəsaitlər;

– kompensasiyaların ödənilməsi üçün çatışmayan məbləğdə alınmış borc vəsaitləri;

– repress qaydasında tələb hüququ ilə bankdan və ya xarici bankın yerli filialından alınan vəsaitlər.

İştirakçı banklar Fondun reyestrinə daxil olduqdan sonra 10 təqvim günü müddətində Fondun Mərkəzi Bankda olan hesabına 10 (on) min manat (AZN) məbləğində birdəfəlik üzvlük haqqı ödəyirlər. Bundan əlavə banklar fonda təqvim haqqı da ödəyirlər. Təqvim haqları bankın Fondun iştirakçı bankların reyestrinə daxil edildiyi gündən bank lisenziyasının ləğv edildiyi günədək ödənilir. İştirakçı bankın əmanətləri cəlb etmək hüququ Mərkəzi Bank tərəfindən dayandırıldıqda bank qorunan əmanətlər üzrə öhdəliklərini tam icra edənədək Fonda təqvim haqları ödəyir. Təqvim haqlarının hesablanması üçün ilk hesabat dövrü bankın Fondun iştirakçı banklarının reyestrinə daxil olduğu rübün birinci günündən başlanır və həmin rübün son gününədək davam edir. Təqvim haqları iştirakçı bankların Fondun reyestrinə daxil olduğu gündən başlayaraq birinci ildə qorunan əmanətlərin rüb ərzində orta günlük qalıq məbləğinin 0,15 faizi, sonrakı illərdə isə 0,125 faizi həcmində ödənilir. Fond tərəfindən bir iştirakçı bankda sığortalanmış əmanət üzrə aşağıdakı həcmdə kompensasiya (sığorta hadisəsi baş verdikdə qorunan əmanətçilərə ödənilən pul vəsaiti) ödənilir:

Fond tərəfindən hər bir iştirakçı bankda sığortalanmış əmanət üzrə əmanətin 100 faizi həcmində, lakin 30 (otuz) min manatdan çox olmamaq şərtilə kompensasiya ödənilir.

Mərkəzi valyutada olan əmanətlər üzrə kompensasiya manatla, xarici valyutada olan əmanətlər üzrə isə əmanətlərin valyutasında ödənilir. Əmanətlər ABŞ dolları və ya Avroda olmadıqda kompensasiya bu valyutaların biri ilə sığorta hadisəsinin baş verdiyi günə Mərkəzi Bankın müvafiq valyutalar üzrə müəyyən

etdiyi rəsmi məzənnələr əsasında hesablanmış çarpaz məzənnə üzrə hesablanır və ödənilir.

Hazırkı şəraitdə yeni növ bank məhsullarının meydana gəlməsi və tətbiqi ilə əlaqədar onların rentabelliyyənin müəyyən edilməsinin mahiyyəti də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müxtəlif növ bank əməliyyatlarında hər bir əməliyyatın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla rentabellik göstəricilərindən istifadə edilə bilər.

Cəlb olunmuş vəsaitlər üzrə rentabellik göstəricisi aşağıdakı kimi xarakterizə olunmalıdır:

Gəlirlər (yerləşdirilən resurslara görə alınan faizlər)

Xərclər (cəlb olunmuş vəsaitlərlə hesablanan faizlər + vəsaitlərin cəlb olunmasına çəkilən məsrəflər)

Bu göstərici müxtəlif növ bank əməliyyatları üzrə rentabellik səviyyəsini əldə etməyə imkan vermiş olur.

Hər bir bank əməliyyatında olduğu kimi, bankın əmanət əməliyyatı da riskli əməliyyat sayılır. Bunu, ilk növbədə, bankın müştəriləri tərəfindən əmanətlərin kütləvi tələb olunması, əmanət bazarında baş verə biləcək arzu olunmayan vəziyyət və s. ilə izah etmək olar. Bu baxımdan hər bir bankın likvidliyinin, etibarlılığının və gəlirliliyinin təmin edilməsində bankın əmanət portfelinin səmərəli idarə edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Bu proses əmanət əməliyyatları üzrə risklərin düzgün idarə edilməsi ilə şərtlənməlidir. Dünya bank təcrübəsində əmanət əməliyyatları üzrə riskliliyin minimum səviyyəyə qədər azaldılması məqsədilə istifadə olunan müxtəlif metod və üsullardan istifadə edilir.

Müasir dövrdə yerli bankların əmanət əməliyyatları üzrə riskin qiymətləndirilməsində mühüm metodu kimi, cəlb edilmiş vəsaitlərin strukturunun müqayisəli təhlili sayılmalıdır.

Cəlb olunmuş vəsaitlərin strukturunun müqayisəli təhlilini, müştəri qruplarına və müddətlərinə görə həyata keçirmək olar. Bu metod vasitəsilə bank, cəlb olunmuş vəsaitlərin əksər hissəsinin hansı müştərilər və hansı müddətə aid olduğunu müəyyən etmiş olur. Bu cür müqayisəli təhlili rus iqtisadçısı Q.S.Panovanın

“Kreditnaya politika kommerçeskoqo banka” kitabında göstərdiyi cədvəllər maketindən istifadə etməklə həyata keçirmək daha məqsədəuyğundur. Çünki bu cür yanaşma hər bir iqtisadi subyektin bankın passiv əməliyyatlarının inkişafındakı rolunu müəyyən etməklə yanaşı, bu əməliyyatın həcmindəki dəyişiklikləri və onların bankın likvidliyinə təsir dərəcəsini müəyyən etmiş olur.

Əmanət əməliyyatı üzrə riskliliyin qiymətləndirilməsində digər bir üsul bankın cəlb etdiyi vəsaitlərdə iri məbləğdə olan əmanətlərin payının müəyyən edilməsidir. İri məbləğdə əmanətlərin xüsusi çəkisinin artması bankın resurs bazasının sabitliyinin azaldılmasını şərtləndirirsə, baza öhdəlikli banka, ölkənin iqtisadi konyukturasında baş vermiş hər hansı bir dəyişikliklər nəticəsində onun sərəncamında qalacağı vəsaitin həcmi müəyyən etməyə də imkan verir. Belə ki, baza öhdəlikləri bankın cəlb etdikləri vəsaitlərin özülünü təşkil edir. Məsələn, ABŞ və bir sıra Qərb ölkələrinin metodikasında baza öhdəlikləri bütün öhdəliklərdən iri məbləğli müddətli öhdəliklərin məbləğini (100 min ABŞ dollarından yuxarı) çıxmaqla müəyyən edilir.

Öz növbəsində baza öhdəliklərinin ümumi cəlb olunmuş bütün öhdəliklərin məbləğlərinə nisbəti, öhdəlik bazasının etibarlılığını müəyyən etməyə imkan verir.

Baza öhdəlikləri

Bütün öhdəliklər

Müasir dövrdə bankların əmanət bazarında fəaliyyət aktivliyinin genişləndirilməsinin prioritet istiqamətlərindən biri qeyri-ənənəvi əməliyyatların tətbiqi sayılmalıdır. Qeyri-ənənəvi bank əməliyyatları digər maliyyə-kredit təşkilatlarının və ixtisaslaşdırılmış bankların fəaliyyətlərində mövcud olan və bank fəaliyyəti üçün klassik əməliyyatlar hesab edilməyən əməliyyatlar başa düşülür.

Son dövrlər dünya bank təcrübəsində bankların əldə etdikləri gəlirlərdə qeyri-ənənəvi bank əməliyyatlarının xüsusi çəkisi artmaqdadır. Keçən əsrin sonlarında bu göstərici ABŞ-da, Böyük Britaniyada, Almaniya da məcmu gəlirlərin üçdə bir hissəsindən çoxunu təşkil etmişdir.

Azərbaycanda hələlik geniş tətbiq edilməyən əməliyyatlardan biri də trust əməliyyatıdır. Bank sistemində trust əməliyyatının tətbiqinin və inkişaf etdirilməsinin zəruriliyini bir sıra amillərlə izah etmək olar:

1. Bank əməliyyatlarından gələn gəlirlərin tədricən azalması;
2. Vəsaitlərin cəlb edilməsi bazarında rəqabətin tədricən güclənməsi;
3. Bankların məcmu passivlərində əhalinin pul vəsaitlərinin xüsusi çəkisinin nisbətən aşağı səviyyədə olması;
4. Müştərilərin banklardan daha geniş çeşiddə xidmət növlərini əldə etməsi marağının artması.
5. Trust əməliyyatlarının başqa növ əməliyyatlarla müqayisədə banklar üçün üstün olması:
 - bank xərclərinin yüksək olmaması;
 - vəsaitlərin cəlb edilməsi üçün imkanların qeyri-məhdudluğu;
 - bankların müxbir münasibətlərinin genişlənməsi;
 - bankın başqa kapitaldan istifadə etməsi və s.

Trust əməliyyatını həyata keçirmək üçün kommərsiya bankları Mərkəzi Bankdan razılığı ilə bu əməliyyat ilə məşğul olan xüsusi şöbə – trust şöbəsi təşkil etməlidirlər.

Bankların əmanət əməliyyatından fərqli olaraq trust əməliyyatının özünəməxsus xüsusiyyəti vardır. Xüsusi əmanətçilər üçün trust əməliyyatının əhəmiyyəti onun anonimliyidir. Belə ki, trustı idarə edən sazişçi trustı öz adından həyata keçirmək hüququna malikdir. Adətən, kapitalın kimə məxsus olduğu haqqında heç bir məlumat verilmir. Əgər əhalinin banklarda yerləşdirdiyi əmanətlərə görə faiz dərəcəsini bank müəyyən edirsə, trust əməliyyatında isə əksinə, əhali bu əməliyyatdan əldə etdiyi gəlirə görə banka yalnız müəyyən haqq ödəyir.

Qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlar trustın əsas obyektlərindən biridir. Qeyd etmək olar ki, indiki dövrdə əhalinin əksəriyyətinin firma və müəssisələr haqqında düzgün məlumatları olmadığına görə, onların səhmlərinin alınması əhali üçün riskli xarakter daşıyır. Bu halda, trust əməliyyatı investora pul vəsaitlərini daha risksiz investisiyalara yönəltməyə imkan vermiş olur.

Ona görə də Azərbaycanda özəlləşdirmə proqramı daxilində iri strateji dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsindən sonra emissiya ediləcək səhmlərin trust əməliyyatı vasitəsilə idarə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, trust əməliyyatlarının respublikamızda inkişafı qiymətli kağızların düzgün və səmərəli istiqamətdə investisiya olunmasını təmin edəcəkdir. Minimal investisiya riskinin təmin olunması nöqteyi-nəzərindən trustın cazibədarlığı onun respublikamızda gələcəkdə yaradılacaq, özəl pensiya fondlarının fəaliyyəti sferasında da yayılmasını mümkün edir.

Müştərilərin qiymətli kağızlarının saxlanılması üçün banklar tərəfindən onlara “depo” hesabı açılmalıdır. “Depo” hesabı vasitəsilə bank nağd özəlləşmə çekini nağdsıza köçürür. Müştəri özü üçün sərəfəli vaxtda nağd özəl çeklərini gətirib, depo hesabı açə bilər. Hesabın açılması ilə eyni vaxtda ona xidmət göstərilməsi haqqında müqavilə bağlanılır. “Depo” hesabının açılması aşağıdakı bir sıra problemlərin həll olunmasına kömək edir:

1. Müştəri zəmanət alır ki, son anda belə ixtisaslaşmış çek hərracında iştirak etmək üçün bura ərizə ilə müraciət edə bilər. Belə ki, ərizə təqdim etdikdə o, nağd deyil, yalnız çekin bankda depozitə qoyulması haqqında arayış təqdim edir. Bunların qeydə alınması bir neçə min çeklərin sayılmasına nisbətən daha tez olur.

2. Əgər hərracın yekununa görə ərizə təmin edilməzsə, özəl çeklərin sayılması və inkassasiya edilməsinə, sonra onları başqa hərracda iştirak etmək üçün yenidən özü ilə aparılmasına ehtiyac duyulmur. Bu, müştərilərin xərclərini azaldır (qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə özəlləşmə çeklərinin tədavül müddəti 01 yanvar 2007-ci il tarixə qədər olsa da, belə əməliyyatlar hələ davam edir).

Bu gün Azərbaycanda kifayət qədər pul vəsaitləri olan və onları səmərəli idarə etmək qabiliyyətinə tam malik olmayan şəxslər mövcuddur. Ona görə də onları trust əməliyyatlarından istifadəyə təhrik etmək üçün, ilk növbədə, “Trust haqqında” hüquqi normativ akt qəbul edilməlidir.

Trustın inkişafı mülkiyyət və hüquq sisteminin inkişafından asılı olduğundan, dövlət, özəlləşdirmənin ikinci mərhələsinin

həyata keçirilməsi prosesini sürətləndirməli və respublikamızda mülkiyyətin etibarlılığı institutunun hüquqi bazasını formalaşdırmalıdır.

Bankların həyata keçirdiyi qeyri-ənənəvi əməliyyatlarından biri də bankların “saxlanc” əməliyyatıdır. Saxlanc əməliyyatı dedikdə müştərilərin qiymətli kağızlarının və ya qiymətli əşyalarının banklarda saxlanması başa düşülür. Bu qiymətli əşyaların saxlanması üçün bank müştəriyə icarə üçün seyf təqdim edir. Bu müqavilə əsasında müştəri həmişə öz qiymətli əşyaları üzərində nəzarət etmək imkanına malik olur. Belə bir əməliyyatın yerli kommertiya bankları tərəfindən həyata keçirilməsi onlar üçün əlavə pul vəsaitləri cəlb etməyə imkan vermiş olar.

Qeyd etdiklərimizlə yanaşı, müasir şəraitdə yerli kommertiya bankları tərəfindən əlavə xidmətlərdən – məsləhət xidmətindən də aktiv istifadə edilməsi bank-əhali münasibətlərinin inkişafına müsbət təsir göstərmiş olar. Bankın məsləhət fəaliyyətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılar əsasında təşkil oluna bilər:

- müştərilərin sifarişi ilə bazarın marketinq təhlili;
- hüquq-məsləhət və konsaltinq xidməti;
- saziş və sənədlərin rəsmiləşdirilməsi və qeydiyyatı üzrə xidmətlər;
- sığorta əməliyyatlarının rəsmiləşdirilməsi;
- qanunvericiliklə qadağan olunmayan digər bank əməliyyatları.

Ölkəmizdə bank-əhali münasibətlərinin inkişafını ləngidən əsas amillərdən biri də bank sisteminin ərazi inkişafının qeyri-bərabərliyidir. Sözsüz ki, bankların regionlarda şəbəkələrinin təşkilatı bankın fiziki şəxslər bazarında mövqeyini möhkəmləndirən əsas amillərdən biri olsa da, çox vaxt bu cür tədbirin həyata keçirilməsi kapitala malik olma baxımından xırda, hətta müəyyən dərəcədə orta banklar üçün sərfəli olmur.

**Azərbaycanda bank yerli filiallarının
ərazi üzrə təsnifatı**
(Azərbaycan Mərkəzi Bankının illik statistik bülleteni)

	İqtisadi rayonlar	31.12.05	31.12.10
1	Abşeron iqtisadi rayonu (Bakı şəhəri daxil olmaqla)	214	366
	dövlət bankları	41	17
	özəl banklar	171	349
2	Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	36	64
	dövlət bankları	15	3
	özəl banklar	21	61
3	Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	18	28
	dövlət bankları	9	2
	özəl banklar	9	26
4	Lənkəran iqtisadi rayonu	19	43
	dövlət bankları	9	3
	özəl banklar	10	40
5	Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	18	32
	dövlət bankları	8	3
	özəl banklar	10	29
6	Aran iqtisadi rayonu	48	85
	dövlət bankları	28	8
	özəl banklar	20	77
7	Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	2	4
	dövlət bankları	2	-
	özəl banklar	0	4
8	Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	0	-
	dövlət bankları	0	-
	özəl banklar	0	-

9	Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonu	8	11
	dövlət bankları	5	1
	özəl banklar	3	10
10	Naxçıvan iqtisadi rayonu	11	11
	dövlət bankları	9	1
	özəl banklar	2	10
	Cəmi	374	644

Ona görə də bu gün yerli bank təcrübəsində göstərdiyimiz banklar (xırda və orta) tərəfindən kredit təşkilatları olmayan regionlarda və yaşayış məntəqələrində xüsusi zirehli avtobuslar vasitəsilə səyyar əməliyyat kassalarının tətbiqi və ya məntəqələrin təşkili məqsədəuyğun olardı. Belə ki, avtobus iki bank əməkdaşından, sürücü-inkassator və kassa əməliyyat işçisindən ibarət olur. Səyyar əməliyyat kassaları əhali yaşayan məntəqələrə həftədə bir-iki dəfə getməklə müştərilərə bir neçə saat xidmət göstərə bilərlər. Bunun əhəmiyyəti ondadır ki, bank öz xərclərini azaltmaqla müştəriləri saxlamaq və ya onların sayını artırmaq imkanına malik olur. Bu tədbirin öz növbəsində indiki şəraitdə yerli bankların fəaliyyətlərinə təsirinin nədən ibarət olduğunu açıqlamağa ehtiyac yoxdur (bir sıra ədəbiyyatlarda bu əməliyyat regionlarda mobil bankların təşkili kimi xarakterizə olunur).

Müqayisə üçün qeyd edək ki, Rusiya Əmanət Bankının Kalininqrada şöbəsi əhaliyə bu növdə xidmətlərin göstərilməsini təcrübi olaraq tətbiq etmişdir. Hazırda Kalininqradda 7 səyyar əməliyyat kassaları fəaliyyət göstərir. Bu xidmətdən istifadə edən bankların hesablamalarına görə filiallar vasitəsilə bu cür tədbirlərin həyata keçirilməsinə vergi ödəmələri ilə birlikdə 9,8 mln. rubl lazım olduğu halda, səyyar kassalar vasitəsilə əməliyyatların aparılması üçün ümumi xərc 3,3 mln. rubl təşkil etmişdir.

Yeni bank məhsullarını tətbiq etmək üçün bankın marketing xidmətinin informasiya və materiallarına əsaslanan strategiya və

siyasəti olmalıdır. Bankın strategiya və siyasəti konkret olaraq bank məhsullarının hazırlanması, təklifi və satılması planında formalaşır. Hər bir bank marketinq araşdırmaları əsasında bank məhsulunun modifikasiyası haqqında qərar qəbul etməli və yeni bank xidmətlərinin tətbiqi üçün uzunmüddətli biznes-plan işləyib hazırlamalıdır. Çünki, biznes-plan ilk növbədə xidmətin inkişafının və tətbiqinin iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun olmasını əsaslandırmaq üçün tərtib olunur.

Yeni bank əməliyyatlarının tətbiqində marketinq xidməti mühüm vasitə sayılır. Marketinq xidməti əsasında yeni bank əməliyyatlarının təşkilinin əsas mərhələlərini nəzərdən keçirək:

– yeni əməliyyatların təşkili ideyasının axtarılması və ya mövcud olanı modernləşdirməsi və ona olan tələbi proqnozlaşdırması;

– bank əməliyyatlarının təşkili;

– yeni əməliyyatların tətbiqinin nəticələrinin təhlili.

Birinci mərhələ – yeni əməliyyatların təşkili ideyasının axtarılması və ya mövcud olanı modernləşdirmək və ona olan tələbin proqnozlaşdırılmasında marketinq xidməti aşağıdakıları hazırlamalıdır.

– mövcud əməliyyatın icmalı;

– yeni əməliyyata olan tələbin tədqiqi və proqnozlaşdırılması;

– bankın müştəri ilə işinin təkmilləşdirilməsi barədə təkliflərin yayılması.

İkinci mərhələ yeni bank əməliyyatlarının təşkili özündə aşağıdakıları əks etdirməlidir:

– xidmətlərin təşkili üçün optimal xərclərin təmin edilməsi;

– metodoloji və hüquqi normativ materialların hazırlanması;

– yeni əməliyyatların təşkili və tətbiqində bank əməkdaşları üçün stimulun müəyyən edilməsi.

Üçüncü mərhələ – yeni əməliyyatların tətbiqinin nəticələrinin təhlili aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

– müştəri bazasının təhlili;

– təklif olunan əməliyyatların həcmünün təhlili;

– əməliyyatların səmərəliliyinin hesablanması.

Bu gün Azərbaycan Respublikasında kommersiya bankları tərəfindən müştərilərə bu cür yeni bank əməliyyatlarının və xidmətlərinin təklif olunması, onların mənfəətinin artmasına imkan verərdi. Nəticədə, yerli banklar beynəlxalq təcrübədə olduğu kimi, öz gəlirlərini faizlər gəlirləri hesabına deyil, əməliyyat gəlirləri hesabına artırmaq imkanlarını əldə etmiş olarlar.

Bank xidmətlərinin müxtəlif bazarlarda gəlirlilik xüsusiyyəti, bank xidmətlərinin qiyməti kimi xarakterizə olunur. Bank xidmətlərinin qiyməti istehlakçıya xidmətlər göstərildikdən sonra, transaksion xərclər kimi də təyin olunur. Əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün bu ödənişlər xərc kimi hesablanılır.

Müxtəlif məqsədli bazarlarda və seqmentlərdə xidmətlərin gəlirliliyinin idarə olunmasını həyata keçirən banklar, bu xidmətlərə müştərilərin diqqətini cəlb edən və analoji xidmətlərini təklif edən banklarla, qiymət rəqabəti mübarizəsini aktiv surətdə davam etdirirlər. Bundan əlavə xidmətlərin qiymət faktoru, bankın xidmət nüfuzunun əsas elementini təşkil edərək, müştərilərin banka loyallıq münasibətlərinin və nəticədə bankın qeyri-maddi aktivlərinin artmasına şərait yaradır.

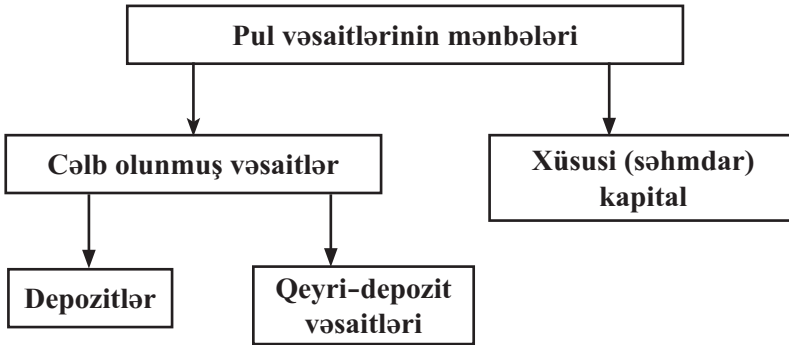
Ənənəvi olaraq elə hesab edilirdi ki, müştərilər bankın çoxlu sayda filiallarının xidmətlərindən istifadə etməlidirlər. Şaxələnməmiş filial şəbəkəsi, əməliyyat otaqlarında mövcud olan şərait, iş rejimi və s. uzun müddət ərzində bank atributları hesab edilirdi.

Müasir dövrdə isə bankların rolu, əməliyyatların, xidmətlərin istifadə xüsusiyyətləri banklar tərəfindən öz məhsullarını müştərilərə ehtiyac yarandıqı anda təklif etmə bacarığı ilə ölçülür.

2.2 Bankın passiv əməliyyatlarının əsas xüsusiyyətləri

Cəlb olunmuş pul resurslarının idarə olunma prosesi, mümkün məsrəfləri minimum səviyyəyə qədər azaltmaqla bərabər, ümumiyyətlə bank işinin keyfiyyətini göstərən zəruri xarakteristikadır. Pul resurslarının əsas mənbələrini göstərən sxem, 1-ci şəkildə ümumi olaraq göstərilmişdir.

Bankın pul vəsaitlərinin tərkibi

Son bir il ərzində xüsusi və cəlb olunmuş pul vəsaitlərinin nisbət dinamikasını bank sisteminin təmsalında görmək olar (Azərbaycan Milli Bankının illik statistik bülleteni):

Cədvəl 2.4

	01.01.06		01.01.07		01.01.11	
	mln. manat	yekunda %-lə	mln. manat	yekunda %-lə	mln. manat	yekunda %-lə
I Cəmi öhdəliklər	1863,7	82,8%	3174,7	84,0%	11121,69	83,86
Depozitlər cəmi	1380,9	61,3%	2233,1	59,1%	5165,35	38,86
Maliyyə sektorundan alınmış kreditlər və depozitlər	315,8	14,0%	736,3	19,5%	5141,49	38,68
Digər öhdəliklər	167,1	7,4%	205,4	5,4%	814,85	6,13
II Kapital	388,3	17,2%	603,3	16,0%	2169,12	16,32
Cəmi passivlər	2252,0	100,0%	3778,0	100,0%	13290,81	100,0%

Cədvəldən göründüyü kimi sonuncu il istisna olmaqla, altı il ərzində məcmu passivlərdə bankın xüsusi vəsaitlərinin çəkisi cəlb olunmuş vəsaitlərin (öhdəliklərin) xüsusi çəkisinə nisbətən üstünlük təşkil edir.

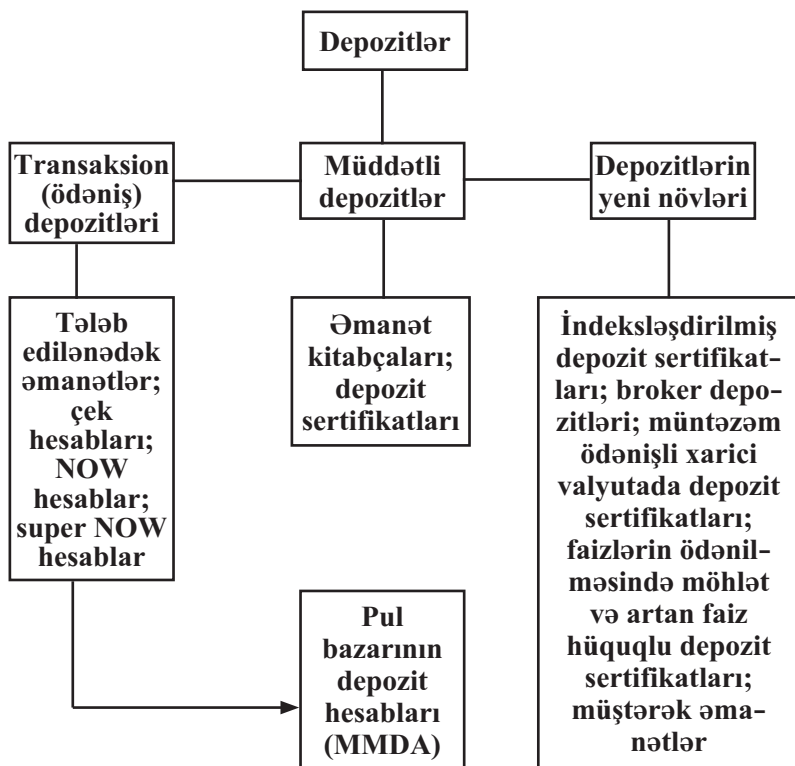
Qeyd etmək lazımdır ki, cəlb olunmuş vəsaitlərin (öhdəliklərin) içərisində hüquqi və fiziki şəxslərin depozitləri (əmanətləri) xüsusi yer tutur.

Depozitlər – müştərilərin banka saxlanmaq üçün təqdim etdikləri pul məbləğidir ki, bundan da hesablaşmalar zamanı istifadə etmək və ya bu vəsaiti geri almaq mümkündür.

Banklar tərəfindən təklif olunan depozit xidmətlərinin miqdarı və diapazonu daim artır. Bu nöqtəyi-nəzərdən ən geniş yayılmış xidmətlər üzərində qısaca da olsa dayanmaq məqsədəuyğundur. Bank depozitlərinin əsas tipləri aşağıda göstərilir:

Şəkil 2.3

Bank depozitlərinin tipləri

Bir qayda olaraq depozitlər iki yolla formalaşır, yəni həm nağd formada vəsaitin mədaxili, həm də pul sənədinin (çekin, istiqraz kuponunun və s.) ödənilməsi zamanı və yaxud da müştərilərin kreditləşdirilməsi prosesində xəyali əmanətin yaradılması nəticəsində. Depozit anlayışının eyniləşdirilməsində müxtəlif növlü maliyyə resursları arasında sərt sərhədlərin silinməsi meylini nəzərə almaq lazımdır ki, bu da özünü kontokorrent hesabların yaranmasında biruzə verir. Kontokorrent hesablar adi depozitlərdən onunla fərqlənilir ki, bunların mənfi qalığa, yəni debet qalığına malik olması mümkün hesab edilir.

Bank menecmenti üzrə klassik ədəbiyyatlarda depozitlərin idarə olunması çərçivəsində iki başlıca vəzifəni ayırırlar:

– daha az məsrəflərlə depozitlərin əldə olunması mənbələrini müəyyən etmək;

– kredit və digər maliyyə xidmətlərinin kifayət həcmələrini təmin etmək məqsədilə, depozitlərin təminatlılıq üsullarını müəyyən etmək.

Transaksiyon (ödəniş) depozitləri banklar tərəfindən təklif olunan köhnə xidmət növlərindən biridir. Hər şeydən əvvəl, bunlar tələb ediləndək adi faizsiz depozitlər olub, gəlir gətirmir, hesablaşmaların aparılmasını müştəri üçün münasib edir, vəsaitlərin təminatla qorunmasına zəmanət verir və çeklər üzrə istənilən əməliyyatı qeydə alır. Cəlb olunmuş vəsaitlərin bu mənbəyinin başlıca iqtisadi xarakteristikası ondan ibarətdir ki, bank müştərisinin tələbinə əsasən vəsaitlərin təxirə salınmadan qaytarılması öhdəliyini öz üzərinə götürür. Məhz buradan, yəni tələb ediləndək depozitlərin məcmu məbləğindən mənfəət əldə etmək üçün istifadə oluna biləcək payın müəyyən edilməsi qarşıda bir vəzifə kimi durur. Başqa sözlə desək, qısamüddətli resursların uzunmüddətli resurslara transformasiya olunma əmsalını müəyyən etmək lazım gəlir. Xüsusilə, fransız banklarında bu aşağıdakı düsturla hesablanılır:

$$K = \frac{R - S}{S}$$

Burada K – qısamüddətli resursların uzunmüddətli resurslara transformasiya əmsalı; R – qısamüddətli resurslar; S – qısamüddətli ssudalar və kapital qoyuluşu kimi xarakterizə edilir.

Depozitlərin bu növü ilə əlaqədar başqa bir problem, faizlərin hesablanması məsələsidir. Məsələn, ABŞ-da Qlass-Stiqoll qanunu ilə adi çek hesabları üzrə faizlərin ödənilməsi qadağan olunurdu. Bu qərar hər şeydən əvvəl əmanətçilər uğrunda rəqabət mübarizəsində, bankların öz müsbət imiclərindən istifadə edə bilməmələrinə yönəldilmişdi. Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir çox banklar faizlərin ödənilməsi məsələsində gizli formalardan istifadəyə təcrübədə yol verirlər (məsələn, əgər hesabdakı qalıq minimal hədd miqdarını ötüb keçərsə, bu zaman hesaba xidmət olunması haqqından imtina oluna bilər).

Bu problemin banklar tərəfindən həll olunmasının başqa forması, çek və əmanət depozitlərini özündə birləşdirən NOW – hesabların (NOW – negotiable order of withdrawal) yaranması oldu. NOW hesablar faiz gəlirinin hesablanması ilə yanaşı, eyni zamanda müştəri tərəfindən mal və xidmətlərin alınmasında çek hesabı kimi istifadə edilə bilər. 1981-ci ildən başlayaraq NOW – hesablar ABŞ-ın bütün ərazisində tətbiq olunur. Ancaq bu hesabların yalnız fiziki şəxslər və mənfəətlə işləməyən təşkilatlar üçün açılmasına icazə verilirdi. 1982-ci ildə ABŞ-da Har-Sen-Jermen qanunundan sonra daha iki növ əsas hesablar meydana gəldi: pul bazarının depozit hesabları (MMDA) və super NOW (SNOW) hesablar. Bu növ hesablar pul bazarında üzən faiz stavkaları təklif etməklə yanaşı, imzalı çeklərin qəbulunu və ödəniş üçün vəsaitin köçürülməsini də nəzərdə tutur.

ABŞ-ın bir çox bankları öz müştərilərinə avtomatik təmizləmə adlanan hesablar təklif edirlər ki, bu da məbləğin əvvəlcədən razılaşdırılmış səviyyəsinə çatdıqda, vəsaitlərin transaksion hesabdən faiz gəliri gətirən maliyyə alətlərinə transformasiya olunmasını nəzərdə tutur.

Qeyd etmək lazımdır ki, yeni hesab növlərinin yaranma prosesini təhlil edərkən görürük ki, bank fəaliyyətinin tənzimlənməsində hər bir hesab üçün bərabər rəqabət şəraitinin yaradılması tələb olunur.

Depozitlərin növbəti növü yığım (əmanət) hesabları adlanır. Bu hesablar xüsusi əmanətçilər üçün nəzərdə tutulub, saxlanılan məbləğin minimum və maksimum hədlərinə məhdudiyətlər

qoyulur. Bu hesablar çek hesablarından vəsaitin ödənişi və götürülməsi üsulları, eləcə də faizlərin hesablanması qaydası ilə fərqlənir. Depozitlərin bu növünün müxtəlif ölkələrdə fərqli adları olmaqla bərabər, qanunvericilik normaları da bir-birindən fərqlənir. Məsələn, Fransada və Belçikada yığım hesablarına hesablanan faizlər üzrə, vergi güzəştləri nəzərdə tutulur. Almaniyada isə yığım hesabından 2 min avrodan çox məbləğdə vəsaitin götürülməsi üçün, bankı əvvəlcədən xəbərdar etmək lazımdır.

Depozitlərin göstərilən növünün birinci təmsilçisi – əmanət kitabçaları olan depozitlər olmuşdur. Belə depozitlər bir qayda olaraq xırda məbləğlərdən başlamış həm fiziki şəxslər üçün, həm də kommersiya firmaları üçün açılır.

Əmanət depozitləri bazarında rəqabət metodları, onların iki istiqamətdə modifikasiya olunmasını şərtləndirir:

– hesabın vəziyyəti haqqında müntəzəm çıxarışların verilməsi ilə əmanət depozitləri;

– XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq, üzən faiz stavkası tətbiq edilən əmanət depozitlərinin geniş yayılması.

Müddətli depozitlər – müəyyən olunmuş müddət ərzində öz vəsaitlərindən istifadə edə bilməyən müştərilərin cəlb olunmuş əmanətləridir. Bu vəsaitlərin vaxtından əvvəl geri alınması üçün cərimələr nəzərdə tutulur. Maliyyə firmaları nöqtəyi-nəzərindən müddətli depozitlər ödənilən faiz məsrəflərinin yüksək olması, bunlara xidmət və idarə olunma baxımından isə daha az xərclərlə xarakterizə olunur (transaksiya depozitlər və tələb ediləndək əmanət depozitləri ilə müqayisədə). Müddətli və tələb ediləndək əmanət depozitlərinə həsr olunmuş tədqiqatlarda bunların müəyyən iqtisadi oxşarlığı və s. problemləri qeyd olunur. Xüsusilə qeyd olunur ki, fransız vergi sistemi şəraitində müddətli depozitlərlə adi depozitlər arasında ikincinin daha çox imtiyazlara malik olmasından bunların rəqabəti mövcuddur.

Depozitlərin təsnifatını yekunlaşdırarkən XX əsrin 80-ci illərində yaranmış yeni depozit növləri üzərində də dayanmaq məqsədəuyğun olardı. Bunlara əsasən aşağıdakılar aiddir:

– *indeksləşdirilmiş depozit sertifikatları:*

Bu depozitlər üzrə faizlərin ödənilməsi fond və əmtəə bazarlarında qiymətlər dinamikasından asılı olub, səhmlərin və malların qiymət artımı zamanı müştərilərə yüksək gəlir əldə etmək imkanı yaradır;

– *broker depozitləri.*

Bu depozitlər brokerlər tərəfindən yığılan, bank və əmanət müəssisələrində yerləşdirilən müştəri vəsaitləridir. Bu vəsaitlər üzrə maksimum yüksək faiz stavkaları təklif edilir;

– *xarici valyutada depozit sertifikatları:*

Bu depozit növü xarici bazarlardakı əməliyyatlar hesabına müştərilərə yüksək faiz gəliri qazanmaq imkanı yaradır;

– *dövrü haqq qəbullu depozit sertifikatları.* Bu depozit növü müştəriyə istənilən məbləğin yığımına qədər vəsaiti dövrü olaraq qoymaq imkanı yaradır;

– *faizlərin ödənilməsində möhlət hüquqlu depozit sertifikatları:*

Bu depozitlərin məqsədi müştərilərdən tutulan faizlərin minimuma qədər azaldılmasıdır;

– *artan faiz hüquqlu depozit sertifikatı:*

Bu depozit növü əmanətin bütün saxlanılma müddəti ərzində faiz gəlirinin artımını şərtləndirir və müəyyən olunmuş tarixlərdə vəsaitin götürülməsinə icazə verir;

– *müştərək əmanətlər:*

Bu əmanətlər ümumi əlamətlər üzrə birləşmiş kiçik əmanətçi qrupları üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Depozit resursları bazarında yeniliklərlə əlaqədar yaranmış əsas problem, yüksək faiz ödənişi vəd edən müəssisələrin etibarlılığının aşağı düşməsi və artıq formalaşmış müştəri bazarının öz vəsaitlərini daha sərfəli yığım formalarına keçirmələri ilə bağlıdır.

Yeni depozit növlərinin inkişaf istiqamətlərindən görünür ki, banklar cəlb olunmuş vəsaitlərin o formalarına üstünlük verirlər ki, bu zaman ödənilən faiz məsrəfləri vəsaitlərin istifadəsindən əldə olunmuş gəlirlə sıx bağlı olsun.

Depozitlərin idarə olunmasında banklar tərəfindən həll olunmalı əsas vəzifə qiymətin yaranmasıdır. Klassik iqtisadi nəzəriyyəyə müvafiq olaraq, depozitlər üçün qiymətin sonuncu səviyyəsi bazarın təsiri altında formalaşır. Eyni zamanda bankların cari

fərdi istiqamətlərindən asılı olaraq, qiymət siyasəti artımın təmin olunması, yeni bazarlarda genişlənmə, arzu olunmayan müştərilərlə əlaqələrin kəsilməsi və s. amillərdən asılı olaraq müəyyən edilir. Maliyyə sferasında idarəetmə problemlərinə həsr olunmuş ədəbiyyatlarda depozit resurslarına qiymətin formalaşmasının iki əsas metoduna üstünlük verilir:

- “məsrəflər + mənfəət” metodu üzrə qiymətin yaranması;
- maksimum məsrəflərdən çıxış edərək, depozitlər üzrə faiz dərəcələrinin müəyyən edilməsi.

“Məsrəflər + mənfəət” metodu, məcburi ehtiyatlar və sığorta haqları, mənfəət stavkası, orta ölçü əhəmiyyətli sonradan hesablaşma məsrəfləri də daxil olmaqla, xərc stavkalarının müəyyən olunmasına əsaslanır. Bu cür yanaşma depozitlərin hər bir xidmət növü üzrə, dəyərin dəqiq hesablanılmasını tələb edir. Problemin həllində məsrəflərin səviyyəsi və bank depozitlərinin gəlirliliyinin uçuotu proqramından istifadə edilir. ABŞ-da bu proqram Funksional Dəyər Təhlili adlanır (FCA). Bu təhlilin məlumatlarına müvafiq olaraq, ən ucuz depozit növü əhalinin çek depozitləri hesab edilir ki, bu zaman faizlərin ödənilməsindəki qənaət xidmət üzrə məsrəfləri kompensasiya edir. Göründüyü kimi bu metod o şəraitdə tətbiq olunur ki, cəlb olunmuş vəsaitlərin həcmi və cəlb olunmaq üçün məsrəflər arasındakı bağlılıq xəttə yaxınlaşır. Əks təqdirdə bir çox ekspertlər orta ölçü əhəmiyyətli deyil, maksimum məsrəflər yəni, yeni vəsaitlərin cəlb olunması üzrə əlaqədar əlavə xərclər metodunun tətbiq olunmasını tövsiyə edirlər.

Depozit resurslarına qiymətin yaranması konsepsiyaları ilə əlaqədar, bir nəzəri-iqtisadi məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi. Bu məsələ banklar tərəfindən depozit şərtlərinin dəyişməsinə müştərilərin reaksiyasından ibarətdir. Belə ki, əmanətlər istehsalın daimi və ya kvazi daimi faktoruna aid olub, digər maliyyə mənbələri ilə müqayisədə qiymətlər və faiz stavkalari səviyyəsindəki tərəddüdlərə də az hissiyyatlılığı ilə seçilir. Bu bir tərəfdən müştərinin eyni zamanda bir neçə bank xidmətlərindən istifadəsi (o cümlədən, kreditlərdən), digər tərəfdən isə

müştərinin öz vəsaitlərini digər banklara keçirdiyi halda, ona dəyən ziyanın kompensasiya edilməməsi ilə əlaqədardır.

Banklar üçün cəlb olunmuş vəsaitlərin digər mənbəyi, qeyri-depozit vəsaitləridir. Qeyri-depozit mənbələrinə ehtiyac, tələb olunan kredit məbləği ilə, depozit məbləği arasında olan fərq kimi müəyyən edilir. Qeyri-depozit mənbələrinin təyinatı, bir qayda olaraq zəruri vaxtda aktivlərin olmamağından dəyə biləcək itki-lərdən qaçmaqdır.

Qeyri depozit mənbələr içərisində aşağıdakıları göstərə bilirik:

Mərkəzi Bankın kredit resursları bazarı – Bu bazarda adətən qısamüddətli (bir günlük) borclar təklif olunur. Bu bazar Mərkəzi Bankın pul siyasətinin aparıcısı kimi çıxış edir və borclu banklar nöqtəyi-nəzərindən onun əsas nöqsanı təklif olunan faiz dərəcəsinin iqtisadi konyukturdan asılı olaraq, qeyri-sabitliyi, bankın fəaliyyətinin planlaşdırılmasında maneələr yaratmasıdır.

Banklararası kredit bazarı – Bu bazar, bir qisim bankların digərlərinə təklif etdikləri sərbəst vəsaitlərə əsaslanır.

Formal depozit mənbələri – köçürmə depozit sertifikatları. Bank resurslarının formalaşması mənbələrindən biri olub, müəyyən müddətə verilən borc qəbzləri əsasında vəsaitlərin cəlb olunmasıdır. Köçürmə depozit sertifikatlarının başlıca xüsusiyyətlərindən biri, onların ikinci bazarda aktiv tədavül etmələridir. Təbiətinə görə bu mənbə bank borcları ilə oxşardır.

Bank borcları – borc öhdəlikləri olub, müəyyən olunmuş müddətə bank müəssisələri tərəfindən fiziki şəxslər üçün buraxılır və müəyyən müddətdən sonra da geri qaytarılır. Qeyd etmək lazımdır ki, borclar ikinci bazarda tədavüldə iştirak etmirlər.

Bu tip mənbələrə avro valyuta depozitləri bazarını da aid edirlər. Avro valyuta depozitlər bazarı likvid fondlar əsasında transmilli maliyyə strukturları tərəfindən iri müştərilərə kreditlərin verilməsi üçün yaradır.

Qiymətli kağızların geri alınması üzrə razılaşma – Qeyri-depozit mənbələrin bu növü, az riskli aktivlərin girovu müqabilində (məsələn dövlət qiymətli kağızları), nisbətən yüksək olma-yan faizlə qısamüddətli borcların alınmasını nəzərdə tutur.

Bank akseptlərinin uçotu – Bank aksepti müddətli tratta (köçürmə vekseli) olub, ixracatçı və ya idxalatçı tərəfindən bunu qəbul etməyə razılaşan banka qoyulur və xarici ticarət sövdələşmələrini maliyyələşdirmək üçün nəzərdə tutulur.

Kapital notlar və istiqrazlar – filiallar vasitəsilə kommertiya kağızlarının (veksellərin) buraxılışı, uzunmüddətli mənbələr, qeyri-depozitlərin bir qrupu olub, uzunmüddətli kapitalın borc və girov öhdəlikləridir. Bunların ödəniş müddəti bir qayda olaraq 7-12 il arasında təəddüd edir.

Depozit mənbələrlə müqayisədə qeyri-depozit mənbələr Azərbaycan Respublikasında öz inkişafını tapmamışdır. Ölkəmizdə qeyri-depozit mənbələrin əənəvi olaraq hələlik mərkəzləşdirilmiş kredit resursları və banklararası kredit bazarı segmentindən istifadə olunur.

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, bank menecmentində müştəri ilə münasibətlərin yeni doktrinası inkişafı üstün mövqeyə çıxmışdır. Doktrinanın əsas qayəsi ondan ibarətdir ki, bank borcların verilməsində bütün müştərilərə üstünlük verməli və onların hamısına eyni münasibət göstərməlidir. Bu doktrinanın genişlənməsi, passivlərin idarə olunmasında strategiyanın inkişafına diqqət yetirməyi tələb etdi. Qeyri-depozit passivlərin idarə olunması maliyyə firmasına konyukturadan asılı olaraq müştərinin kredit ehtiyacına çevik reaksiya verməklə, öz resurs bazarından müstəqil manipulyasiya etmək imkanı yaradır.

Bankların fəaliyyətinə həsr olunmuş tədqiqatların başlıca istiqaməti, onlara dövlət tənzimləyici siyasət tədbirlərinin təsirindən ibarətdir. Mərkəzi banklar tərəfindən qəbul edilən tədbirlər şərti olaraq üç tipə ayrıla bilər:

- müşahidə, nəzarət və ya mənəvi xarakter daşıyan təsirlər;
- əsas kapitalın həcminə yönəldilmiş təsirlər;
- bilavasitə resursların və xidmətlərin dəyərinə yönəldilmiş təsirlər.

Sonuncu tip təsirlərə iqtisadi ədəbiyyatlarda daha çox yer verilir. Məsələn, bir sıra iqtisadçılar mərkəzi banklar tərəfindən müəyyən edilən məcburi ehtiyat tələblərini maliyyə institutlarının üzərinə qoyulmuş vergi hesab edirlər. Belə ki, cəlb olunmuş

vəsaitlərin bir hissəsinin dondurulması heç bir gəlir gətirmir və bütövlükdə bankların mənfəətinin azalmasına səbəb olur. Ümumiyyətlə, bu tənzimləyici təsirin xüsusiyyətini, kredit və depozit resurslarının kompleks təhlilindən sonra müəyyən etmək mümkündür.

2.3. Bank menecmentində daxili nəzarət və auditin rolu

Bank sisteminin inkişafı, o cümlədən, iqtisadiyyatın real sektoru ilə bankların əməkdaşlığı, idarəetmə metodlarının daim təkmilləşdirilməsi olmadan qeyri-mümkündür. İdarəetmə sistemində başlıca elementlərdən biri kimi, sözsüz ki nəzarət çıxış edir. Kredit təşkilatları arasında rəqabət səviyyəsinin artımı şəraitində dövlət təşkilatları, xüsusi şirkətlər, kreditor və əmanətçilərin maraqlarının qorunduğu bir vaxtda bankların mənfəətlə işləməsinin təmin olunması heç də asan məsələ deyildir. Nəzarət bank qarşısında qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün fəaliyyət uyğunluğunu təmin etmək məqsədi daşıyır. Banklara münasibətdə nəzarət, xarici (bankdan kənar) və daxili ola bilər.

Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan nəzarətin bir neçə formasını ayırmaq mümkündür:

- 1) Mərkəzi banklar tərəfindən həyata keçirilən bank nəzarəti;
- 2) xüsusişədirilmiş təşkilat tərəfindən həyata keçirilən xarici audit;
- 3) mülkiyyətçilər (səhmdarlar) və bank rəhbərliyi tərəfindən formalaşdırılan daxili nəzarət sistemi;
- 4) daxili nəzarət sisteminin müstəqil hissəsini təşkil edən daxili audit;

Bununla belə bank fəaliyyətinin müxtəlif aspektləri nəzarətə məruz qala bilər:

- bank tərəfindən kreditor və əmanətçilərin maraqlarının qorunması və qanunvericilik tələblərinə riayət olunması;
- bankın mühasibat (maliyyə) hesabatının düzgünlüyü, doğruluğu və səhihliyi;

– bank fəaliyyətinin səmərəliliyi, fəaliyyətinin gəlirliliyi və risklər;

– bankda korporativ idarəetmənin, menecment-riskin və daxili nəzarət sisteminin vəziyyəti;

Müasir şərait bankların iqtisadiyyatın real sektoru ilə daha sıx qarşılıqlı əlaqəsini tələb edir. Burada üstün istiqamətlərdən biri, daha çox risklə müşayiət olunan müştərilərə verilən ssudalar və onlara təklif edilən digər bank məhsullarıdır. Banklar müştərilərin biznesində baş verə biləcək risklərin əsas hissəsini öz üzərlərinə götürmüş olurlar. Ancaq banklarda risklərin idarə olunması heç də həmişə istənilən nəticəni vermir.

Bütün yuxarıda qeyd olunanlar bank əməliyyatları üzərində nəzarətin müxtəlif formalarının, birinci növbədə auditin təkmilləşdirilməsi zəruriliyini diktə edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya banklarının idarə olunması sistemində auditin, xüsusilə də daxili auditin funksiyaları və rolu heç də qənaətbəxş səviyyədə tədqiq olunmamışdır.

Təcrübənin öyrənilməsi aşağıdakı vəzifələrin həllinin zəruriliyindən xəbər verir:

– kommersiya banklarının fəaliyyəti üzərində nəzarət formalarının müqayisəli təhlili, oxşarlıq və fərqlərin aşkar olunması;

– daxili auditdə yerli və xarici təcrübənin tədqiq olunması, daxili auditin təşkilinin və metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

– ssuda əməliyyatlarının və risklərin təhlili;

– daxili və xarici (kənar) auditin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

– ssuda əməliyyatlarının uçotda əks olunması üzrə yerli və beynəlxalq standartların tələblərinin müqayisəli təhlili, həmçinin auditin vəzifə və metodlarının zəruri təshih olunması.

Azərbaycan Mərkəzi Bankının nəzarətinin əsas məqsədi bank sisteminin sabitliyinin təmin edilməsi, kreditor və əmanətçilərin maraqlarının qorunması, həmçinin banklar tərəfindən qanunvericiliyin tələblərinə əməl olunmasıdır. Azərbaycan Mərkəzi Bankı bankların fəaliyyətinə nəzarəti, “Azərbaycan Respublikasının

Mərkəzi Bankı haqqında” və “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunlarının normalarına müvafiq olaraq həyata keçirir. Nəzarətin əsas mahiyyətini lisenziyalaşdırma işi təşkil edir. Bank əməliyyatlarının aparılmasından ötrü lisenziyanın alınması üçün bir sıra tələblərə əməl olunmalıdır.

Nəzarətin vacib alətlərindən biri kimi prudensial normalar (nizamnamə kapitalının miqdarı, kapitalın kifayətlilik əmsalı, likvidlik, məcmu iri kredit riski, məcburi ehtiyatlar, açıq valyuta mövqeyi və s.) çıxış edir. Nəzarətin səmərəliliyinin təmin olunması məqsədi ilə Azərbaycan Mərkəzi Bankı kredit təşkilatları haqqında məlumatların toplanılması və təhlili sistemini təşkil edir. Kredit təşkilatları Mərkəzi Banka maliyyə hesabatlarını, məcburi ehtiyatların faktiki vəziyyəti haqqında məlumatlar, müştərilərin valyuta əməliyyatları haqqında məlumatlar və s. təqdim edirlər. Hesabat məlumatları əsasında bank fəaliyyətinin monitorinqi yaranmış problemlərin aşkar olunması və onların aradan qaldırılması üzrə vaxtında tədbirlərin görülməsinə imkan verir. Bank hesabatlarının doğruluğu və tamlığı, Azərbaycan Mərkəzi Bankının əməkdaşları tərəfindən dövrü olaraq aparılan kompleks və tematik inspeksiyalar və təftişlər zamanı təsdiq olunur.

Xarici (bankdankənar) audit bank sistemi infrastrukturunun bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilə bilər və maliyyə möhkəmliyinin qorunması funksiyasını yerinə yetirir. Auditin məqsədi mühasibat (maliyyə) hesabatının səhihliyi haqqında fikir bildirmək və mühasibat uçotunun hesablar planına müvafiq qaydada aparılmasını müəyyən etməkdir.

Geniş mənada xarici audit, digər audit xidmətlərinin göstərilməsi, o cümlədən, mühasibat uçotu standartlarının tətbiqi, bərpası və aparılması, maliyyə hesabatlarının tərtibi, vergi məsləhətləri, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili, idarəetmə məsləhətləri və s. deməkdir.

“Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununa müvafiq olaraq, kommertiya banklarının illik maliyyə hesabatı müstəqil auditor rəyi ilə təsdiq olunmalı və kütləvi informasiya

vasitələrində dərc edilməlidir. Sözsüz ki, bankların fəaliyyətinin hərtərəfli auditori nəinki iqtisadi cəhətdən qeyri-səmərəli olardı, hətta praktiki baxımdan belə mümkünsüzdür. Bu səbəbdən auditorlar seçmə üsulu ilə bank fəaliyyətini yoxlayır və bütün əhəmiyyətli aspektlərdə hesabatların dürüslüyü haqqında öz fikir və rəylərini ifadə edirlər. Yəni, ola bilər ki, yoxlanılan hesabatlar hər hansı səhvləri özündə əks etdirsin, lakin bunlar istifadəçilərin nəticə və qərarlarına heç bir təsir göstərmir. Məhz xarici auditorin təftişdən başlıca metodoloji fərqi də bundan ibarətdir, yəni sonuncu risklərin tam tədqiqini və səmərəli seçməni kənarında qoymuş olur.

Auditor riski adı altında o başa düşülməlidir ki, əgər hesabatlar ciddi səhvlərə malikdirsə, bu zaman auditor bu fakta özünün qeyri-adekvat fikrini dərhal ifadə edir. Riskləri minimuma qədər azaltmaq üçün auditorlar müvafiq qaydada auditor proseduralarını işləyib hazırlayırlar.

Auditor riski üç komponentdən ibarətdir. Ən əvvəl uçot sənədlərində qeyri-dəqiq əks olunmuş bank əməliyyatlarının riski qiymətləndirilir, daha sonra mühasibat uçotu sistemi və daxili nəzarət tərəfindən səhvlərin qarşısını vaxtında ala bilməməsi riski müəyyənləşdirilir. Son nəticədə mühasibat uçotunda auditorun özü tərəfindən səhvin aşkar olunmaması riskinin miqdarı haqqında nəticə hasil olunur.

Maliyyə və idarəetmə informasiyalarının həqiqiliyi, dəqiqliyi və tamlığının əsas şərti nəzarət proseduraları hesab edilir ki, bunların da köməyi ilə aşağıdakı səhvlərin vaxtında aradan qaldırılması imkanı əldə edilir:

- 1) uçotda əks olunmuş əməliyyat, real surətdə icra edilməmişdir;
- 2) icra olunmuş əməliyyat uçotda əks edilməmişdir;
- 3) əməliyyat müvafiq dövrdə əks olunmamışdır;
- 4) əməliyyat düzgün təsnifləşdirilməmişdir;
- 5) əməliyyat qrupları üzrə yekunlar düzgün hesablanılmamışdır;
- 6) uçotda qeyri-dəqiq yekunlardan istifadə olunur.

Auditorlar olduqca məhdud bir sahədə bankın idarə olunması və daxili nəzarət sisteminin keyfiyyətini təhlil edib, qiymətləndirirlər. Bu onlara aşkara çıxarılmamış riskin miqdarını müəyyən etməyə və mahiyyəti üzrə auditor proseduralarını planlaşdırmağa kömək edir.

Kredit təşkilatlarında daxili nəzarət sistemi və daxili audit xüsusi rol oynayır. Daxili nəzarətin səmərəli sistemi bankın idarə olunmasının vacib komponentidir. Daxili nəzarət prosesində direktorlar şurası, rəhbərlik və eləcə də bankın heyəti iştirak edirlər.

Daxili nəzarətin vəzifələrinə aiddir:

- bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin olunması;
- bank tərəfindən qanunvericilik və tənzimləyici orqanların tələblərinə riayət olunması habelə daxili siyasətin və strategiyanın gözlənilməsi;
- bankın adından müvəkkil şəxslər tərəfindən sövdələşmələrin icrasının təmin olunması;
- aktivlərin qorunmasının təmin olunması və öhdəliklərə nəzarət;
- maliyyə və idarəetmə informasiyasının doğruluğu, dəqiqliyi və tamlığının təmin olunması.

Daxili nəzarət sistemi özündə aşağıdakı elementləri birləşdirir:

- rəhbərliyin nəzarəti və nəzarət mühiti;
- riskin aşkar olunması və qiymətləndirilməsi;
- nəzarət proseduraları;
- informasiya mübadiləsi;
- monitorinq və səhvlərin korreksiyası;

Daxili nəzarət sisteminin vacibliyinə və qorunub saxlanılması zəruriliyinə baxmayaraq, bu sistem hələ də banklarda zəif olmaqda davam edir. Müasir praktikanın təhlili, daxili nəzarət sisteminin çatışmamazlıqlarının beş qrupda təsnifləşdirilməsinə imkan yaradır:

- rəhbərliyin nəzarətinin qeyri-adekvatlığı və bankda nəzarət mühitinin formalaşmaması;
- ayrı-ayrı bank əməliyyatları riskinin aşkar olunub, operativ qiymətləndirilməməsi;

– vəzifə bölgüsü, icazələrin alınması, məlumatların üzləşdirilməsi və fəaliyyətin icmalı kimi həlledici nəzarət proseduralarının tətbiq edilməməsi;

– idarəetmənin müxtəlif həlqələri arasında informasiya mübadiləsi proseduralarının adekvatlığının yüksək səviyyədə olmaması;

– daxili audit və monitoring fəaliyyətinin qeyri-adekvatlığı.

Daxili auditin bir çox cəhətlərinin kifayət qədər tədqiq edilməsinə baxmayaraq, bu sahədə hələlik elmi araşdırmasını tələb edən bir sıra metodoloji və təşkilati problemlər mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır:

– normativ sənədlərdə və elmi ədəbiyyatlarda daxili auditin vəzifələri tam dəqiq müəyyən olunmamışdır. Bir çox hallarda daxili audit təftişlə eyniləşdirilir, onun vəzifələri mühasibat uçotunda əks olunmuş əməliyyatların tamlığı və dəqiqliyinin təsdiqi ilə sona çatır. Biznes proseslərinin tədqiqinə, əməliyyat risklərinin qiymətləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilmir;

– daxili auditin prinsiplərini formula etmək zəruridir;

– daxili auditin metodikası zəif işlənib hazırlanmışdır;

– daxili auditin növ təsnifləşdirməsi və proseduraları aparılmamışdır;

– daxili audit təcrübəsi və nəzəriyyəsinin qabaqcıl nailiyyətləri müstəqil assosiasiyalar tərəfindən ümumiləşdirilmir;

– daxili audit bölməsinin strukturu müəyyən edilməmişdir;

– geniş filial şəbəkəsinə malik banklarda daxili audit aparılması xüsusiyyətləri tam tədqiq olunmamışdır;

– paralelçiliyə yol verməmək məqsədilə, daxili və xarici auditin qarşılıqlı əlaqəsi təşkil olunmalıdır. Bu məqsəddə bankda audit komitəsinin yaradılması və normal fəaliyyəti ilə nail olmaq mümkündür;

Bankların əksəriyyəti bütövlükdə daxili auditin və ya onun ayrı-ayrı istiqamətlərinin təşkili zamanı obyektiv çətinliklərlə üzləşirlər. Fikrimizcə, daxili auditin axtarışçı bu problemi həll etməyə imkan yaradacaqdır.

Bir sıra banklarda daxili nəzarət sistemi vəziyyətinin özünü-qiymətləndirmə metodu tətbiq olunur. Bu metodun mahiyyəti

ondan ibarətdir ki, bank rəhbərliyi və ya hər hansı bir bölmənin heyəti öz fəaliyyətlərini təhlil edir, bununla əlaqədar nəzarət proseduralarının səmərəliliyini qiymətləndirir və nəticəni sənədləşdirirlər.

Sözsüz ki, qiymətləndirmənin bu metodunu faydalı saymaq olarsa da, lakin bu metod özündə əhəmiyyətli məhdudiyyətlər daşıyır. Bankın bölmələri öz xüsusi fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsində çətin ki, qərəzsizliklərini təmin edə bilsinlər. Bundan başqa qiymətləndirmə daimi əsasda aparılmalı, müəyyən metodlarla həyata keçirilməli, bütövlükdə kompleks məsələləri həll etməlidir (risklər, nəzarət proseduraları, uçot və hesabat, informasiya sistemləri). Göstərilən səbəblər bankda xüsusiləşdirilmiş daxili audit xidmətinin yaradılmasını şərtləndirir.

Bank bölmələri tərəfindən daxili auditin obyektivliyinin və qərəzsizliyinin təmin olunması heç də bu işə məsləhətçilərin cəlb olunmasını istisna etmir. Belə ki, daxili auditin inkişafı üzrə bank rəhbərliyinə və bölmələrin heyətlərinə məsləhətlər verilməsi, yoxlamanın ən qənaətli üsullarından biri hesab edilir.

Daxili auditin həyata keçirilməsində qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələri həll etmək zəruridir:

- daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin və adekvatlığının qiymətləndirilməsi;
- risk-menecment proseduralarının tətbiq olunması praktikasının öyrənilməsi;
- risklərin kompensasiya olunmasından ötrü, kapitalın kəfiyyətliliyinin qiymətləndirilməsi sistemi;
- idarəetmə və maliyyə informasiya sistemlərinin fəaliyyət göstərmə nəticələrinin icmalı;
- bölmələrin fəaliyyətinin, bank əməliyyatlarının, eləcə də daxili nəzarətin ayrı-ayrı proseduralarının qiymətləndirilməsi;
- xüsusi təhqiqatların aparılması;

Ümumiyyətlə daxili auditin prinsipləri aşağıdakı elementlərdən ibarətdir:

- fasiləsizlik;
- müstəqillik;

- obyektivlik və qərəzsizlik;
- səriştəlilik;
- komplekslik.

Fasiləsizlik. Bankın daxili auditi daimi əsaslarla həyata keçirilməlidir. Bank rəhbərliyi daxili auditin əməliyyatların miqyasına və növünə müvafiq olmasını təmin etməyə borcludur. Yəni, daxili auditi həyata keçirənlərə kifayət qədər maddi və insan resursları ayrılmalıdır.

Müstəqillik. Daxili audit bölməsi həm yoxlanılan əməliyyatlardan, həm də nəzarətin gündəlik prosesindən müstəqil olmalıdır. Bu bölməyə bank fəaliyyətinin bütün sferalarında vəzifələrini öz təşəbbüsləri ilə həyata keçirmək və nəticələr haqqında rəhbərliyə maneəsiz məruzə etmək hüquqi verilməlidir. Bir sıra hallarda daxili auditin keyfiyyəti, xarici auditorlar və ya bankın audit komitəsi tərəfindən qiymətləndirilə bilər.

Təcrübə göstərir ki, daxili audit bölməsinə təşəbbüs, bankın hər hansı bir əməkdaşına və istənilən sənədinə birbaşa çıxış hüququ verilməlidir.

Obyektivlik və qərəzsizlik. Obyektivlik və qərəzsizlik o deməkdir ki, daxili audit bölməsi hər hansı münaqişə maraqlarından kənar olmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, daimi olaraq eyni vəzifələrin yerinə yetirilməsi daxili auditorun tənqidi mühakimə yürütməsinə mənfi təsir göstərir. Bu səbəbdən daxili audit bölməsi əməkdaşlarının məsuliyyətlərinə dövrü olaraq baxış keçirilməsi məqsədəuyğundur. Qərəzsizliyə riayət olunması, daxili auditorlardan bankın heç bir əməliyyatında iştirak etməməyi tələb edir.

Səriştəlilik. Hər bir daxili auditorun səriştəliliyi və ixtisasının daim artırılması, daxili audit bölməsinin müvəffəqiyyətli işinin əsas göstəricisidir.

Komplekslik. Bütövlükdə daxili audit bölməsi bankın bütün fəaliyyət növlərini yoxlamağa qadir olmalıdır. Daxili audit bölməsinin tərkibində mühasibat uçotu və vergi, bank texnologiyaları və informasiya sistemləri, informasiyaların qorunması üzrə mütəxəssislər olmalıdır.

Yoxlama materialları əsasında daxili audit bölməsi digər bölmələrlə birgə buraxılmış səhvlərin siyahısını hazırlayır, habelə əməliyyatların aparılma texnologiyasını reqlamentləşdirən bank-daxili sənədlərin işlənilib hazırlanması haqqında təkliflər irəli sürür. Səhvlərin siyahısı bankın bütün bölmələri və filiallarının nəzərinə çatdırılır. Daxili audit xidməti müntəzəm olaraq bank rəhbərliyi və ya direktorlar şurası (audit komitəsi) qarşısında hesabat verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, geniş filial şəbəkəli banklarda daxili auditin öz xüsusiyyətləri vardır. Bu zaman bankın baş ofisinin yoxlanılması xüsusilə vacibdir. Belə ki, məhz burada təlimatı-metodik materiallar, əməliyyatların aparılma texnologiyası, mühasibat uçotunun qaydaları və s. sınaqdan keçirildikdən sonra filiallarda yayılır. Bu tələbə riayət olunmaması səhvlərin kütləvi çoxalmasına gətirib çıxarır.

Geniş filial şəbəkəsinə malik olan banklarda daxili audit əməkdaşlarının filiallar üzrə bölüşdürməsi də məqsədəuyğun olardı.

Təcrübə sübut edir ki, direktorlar şurası yanında bankın idarə olunmasında iştirak etməyən şəxslərdən, daimi audit komitəsinin yaradılması daxili audit sisteminin formalaşmasında bir çox problemləri həll etmiş olar. Bir qayda olaraq direktorlar şurası audit komitəsinin üzvlərinin təyin olunması qaydalarını, hüquq və vəzifələrini reqlamentləşdirir. Audit komitəsi fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə, onun iclaslarında bankın idarə heyətinin sədrinin, daxili və xarici auditorların iştirakları daha faydalı və məqsədəuyğun olar.

Şəraitdən asılı olaraq xarici (bankdankənar) auditorlar bankın idarə olunması, əməliyyatların texnologiyası və s. məsələlərə xüsusi diqqət yetirmirlər. Bu səbəbdən də daxili auditin rolu get-gedə artmaqdadır. Lakin digər tərəfdən daxili auditin növlərinin və proseduralarının standartlaşdırılmasında bir sıra çətinliklər qalmaqdadır. Aşağıdakı sxem vasitəsilə daxili auditin növlərinin təsnifləşdirilməsinə müəyyən qədər aydınlıq gətirilir:

Daxili auditin təsnifləşdirilməsi

Auditin növü	Məzmunu
Maliyyə auditi	Bankın uçot və hesabat sisteminin etibarlılığının yoxlanılması. Bu növ daxili auditin keçirilməsində bankdankənar audit standartlarından da istifadə oluna bilər.
Kompleks audit	Bank fəaliyyətinin qanunvericiliyə, normativ hüquqi aktlara, daxili normativ sənədlərə uyğunluğu və müvafiq olması
Əməliyyat auditi	Əməliyyatların və proseduraların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, iş metodlarının və təşkilatı strukturların tənqidi təhlili
İdarəetmə auditi	Menecment keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi

III FƏSİL

YENİ İQTİSADI ŞƏRAİTDƏ BANK FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Bank fəaliyyətində monitorinqin istifadə imkanları

Sözsüz ki, kreditor və əmanətçilərin maraqlarının müdafiəsi Mərkəzi bankların əsas funksiyalarından biridir. Bu məqsədlə Mərkəzi banklar məcburi ehtiyatları öz hesablarında deponentləşdirir, kommersiya banklarının vəsaitlərini depozitlərə cəlb edir və lombard kreditləri üzrə əməliyyatlar aparırlar.

Pul-kredit siyasətində izafi ehtiyatların uçuotu nə qədər əhəmiyyət kəsb etsə də, “zəruri” izafi ehtiyatların müəyyən olunması üçün standart bir yanaşma mövcud deyil. Məsələnin belə qoyuluşu paradoksal səslənir, çünki izafi ehtiyatlar öz-özlüyündə artıq vəsaitlərdir. Bununla belə istənilən iqtisadiyyatda izafi bank resursları mövcuddur. ABŞ-da məcmu ehtiyatlarda izafi ehtiyatların xüsusi çəkisi bir faizdən üç faizədək təşkil edir ki, bu da digər ölkələrlə, o cümlədən, Azərbaycanla müqayisədə aşağı norma sayılır.

İzafi ehtiyatların real zəruri səviyyəsini müəyyən etmək üçün ekspert qiymətləndirməsi metodundan istifadə edilir. Zənnimizcə, bank siyasətinin monitorinqi çərçivəsində aşağıdakı məsələlər öyrənilməlidir:

- bankların zəruri izafi ehtiyatlarının minimal səviyyəsi;
- izafi ehtiyatların səviyyəsinin azaldılması imkanları;
- banklar tərəfindən sərbəst resursların istifadə istiqamətləri;
- kommersiya banklarının aktiv əməliyyatlarına müəyyən olunmuş iqtisadi normativlərin təsiri;
- izafi resursların formalaşmasının real prosesi.

İzafi ehtiyatların səviyyəsinin azaldılmasında başlıca şərtlərdən biri, bank əməliyyatlarının aparılmasında risklərdən qorunmaqdır. Digər mühüm bir şərt hesablaşmaların sürətləndirilməsidir. Nəhayət şərtlərdən biri də, qısa müddətdə nisbətən ucuz vəsaitlərin banklar tərəfindən cəlb olunma imkanındır.

Mərkəzi bankların təcrübəsində sistemli risklərin azaldılması üçün institusional tədbirlərdən istifadə olunur. Bu tədbirlərdən biri müəssisələrin monitorinqidir. Monitorinq iki formada həyata keçirilir. Birinciyə kommersiya banklarının özlərinin marketing tədqiqatları çərçivəsində həyata keçirdikləri monitorinq aiddir. İkinciyə isə mərkəzi banklar tərəfindən həyata keçirilən iqtisadiyyatın və müəssisələrin monitorinqi aiddir.

Banklar tərəfindən iqtisadi subyektlərin monitorinqi ilk dəfə 1948-ci ildə Yaponiyada tətbiq olunmuş, sonralar bu təcrübədən 50-ci illərin əvvəllərindən Almaniyada, 1983-cü ildən isə Böyük Britaniyada istifadə olunmuşdur.

Bir çox mütəxəssislərin fikrincə iqtisadi konyukturun monitorinqi risk səviyyəsini azaltmaq və kommersiya banklarının bazar strategiyasında qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması üçün zəruridir. Bir qayda olaraq monitorinq, gözlənilən dəyişikliklərdən bir neçə il əvvəl başlanılır.

Kommersiya bankları tərəfindən iqtisadi mühitin nəzarət edilə bilməyən elementlərinə aşağıdakılar daxildir:

- texnoloji dəyişikliklər (ixtiralalar, patentlər, tədqiqatların nəticələri);
- sosial-mədəni dəyişikliklər (demoqrafik faktorlar, həyat tərzinin dəyişməsi və s.);
- iqtisadi dəyişikliklər (inflasiya, pul və fiksəl siyasət, valyutanın məzənnəsinin dəyişməsi və s.);
- qanunvericilikdə və siyasətdə dəyişikliklər (gözlənilən və qəbul edilən qanunvericilik aktları, hökumət strukturlarının fəaliyyəti və s.);
- məhkəmə proseduraları sahəsində dəyişikliklər (qanunların tətbiqi praktikası, məhkəmə hakimiyyətinin qanunvericilik təşəbbüsü və s.);

– təbii səbəblər (resursların bölüşdürülməsində dəyişikliklər və s.);

– rəqabət şərtləri (məhsullara tələb, bazar sektoru, rəqabət mübarizəsi və s.);

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bankların davranış ssenarisinin işlənib hazırlanmasında proqnozlaşdırma, riyazi statistik metodlardan, həmçinin ekspert rəylərinə əsaslanan modellərdən istifadə olunur.

Stabil iqtisadiyyat şəraitində mərkəzi banklar öz inkişaf strategiyalarını bir qayda olaraq 5-10 il əvvəldən müəyyənləşdirir və iqtisadi konyukturadan asılı olaraq hər il, yaxud hər rüb strategiyada dəyişikliklər edərək, onu həyata keçirirlər.

Müəssisələrin konyuktur sorğularının çoxillik tarixi Fransa Bankına məxsusdur. Sorğuda əsasən istehsal və ticarət sahələrindəki müəssisələr əhatə olunur. Bunun əsasında standart ümum-avropa metodikası dayanır. Sorğularda qoyulmuş əlavə suallar müəssisələrin reytingini nəinki təsərrüfat konyukturunun dəyişməsi əmsalı, habelə digər əsaslar üzrə də müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Fransa Bankı maliyyə müəssisələri, kreditlər və yığımlar üzrə monitorinq tədqiqatlarını hər ay aparırdı. Lakin 1993-cü ildən başlayaraq monitorinq tədqiqatları hər rüb yerinə yetirilir. Sorğuların məqsədi bir tərəfdən kredit müəssisələrinin kreditləşmə və yığım sferasında, digər tərəfdən isə onların kontragentlərinin maliyyə davranışlarının təhlilidir.

Kredit müəssisələri nəinki onların öz xüsusi iqtisadi davranışları nöqtəyi-nəzərindən, həmçinin müəssisələrin və fiziki şəxslərin iqtisadi davranışlarına onlar tərəfindən verilən qiymətləndirmə baxımından da sorğuya cəlb edirlər.

Sorğu anketlərində xüsusi bölmə fiziki şəxslərin iqtisadi davranışlarına həsr olunmuşdur. Sorğular nəticəsində fiziki şəxslər üçün daha cəlbədicə yığım növləri, habelə sərt rəqabət şəraitində bu və ya digər maliyyə agentləri tərəfindən uzunmüddətli əmanətlərin cəlb edilməsi üzrə proqnozlar müəyyənləşdirilir. Tədqiqatların nəticələri həm bütövlükdə ölkə, həm də ayrı-ayrı regionlar üzrə rəsmi rəqəm və şərhlər şəklində təqdim olunur.

Sualların əksəriyyəti əvvəlki inkişafın qiymətləndirilməsinə və kapitalın yerləşdirilməsi proqnozuna yönəldilir.

Bu tədqiqatlarda mərkəzi yerlərdən birini kredit müəssisələri üçün müəssisələrin reytinginin qurulması tutur.

Fransa Bankı məlumat bazasına daxil edilmiş fiziki və hüquqi şəxslərə “üç işarəli rəq” təsis edir. Təsis edilən rəq, müstəsna olaraq Fransa Bankına icazə verilmiş informasiyaların toplanılması əsasında müəyyən edilir. Eyni zamanda bu rəq qiymətləndirmənin ümumi ifadəsi kimi çıxış edir.

Müəssisələrin reytinginin formalaşması real sektorda resursların yerləşdirilməsi zamanı, bank resurslarının qiymətləndirilməsi üçün zəruridir. Reyting həmçinin bütün müəssisələrin qruplaşdırılması aləti olub, makroiqtisadi təhlil və istehsalın inkişafının proqnozlaşdırılması üçün də zəruridir.

Qeyri-maliyyə agentlərinə təsis olunan reyting, bir neçə meyarlar əsasında formalaşdırılır. Bunlar işgüzar fəallığın səviyyəsi, müəssisənin kredit alıcısı kimi qiymətləndirilməsi, ödəniş qabiliyyətinin səviyyəsi, transparentlik (şəffaflıq) səviyyəsi və rəhbərliyə olan ictimai inamın səviyyəsidir.

Fransa Bankı tərəfindən qeyri-maliyyə agentlərinin reytinginin formalaşmasını bir qədər şərh edək:

İşgüzar fəallığın səviyyəsi üzrə müəssisələr, illik dövriyyə həcmindən asılı olaraq qruplaşdırılır. İşgüzar fəallığın qiymətləndirilməsi aşağıdakı fəaliyyət növləri istisna olunmaqla, müəssisənin dövriyyə həcminə uyğundur:

- kommissioner, broker və vasitəçilərin fəaliyyəti;
- davamlı fəaliyyət tsiklinə mənsub olan sektorlar, xüsusilə mühəndis və tikinti quraşdırma işləri fəaliyyəti;
- şirkət-holdinqlərin fəaliyyəti (burada işgüzar fəallıq icmal dövriyyə üzrə müəyyən edilir)

İcmal hesabların mövcud olmadığı şəraitdə müəssisələrə “N” işarəsi, yəni “cüzi işgüzar fəallıq” yazılır. “N” işarəsi həmçinin bilavasitə sənaye və kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmayan, sair müəssisələrə də verilir.

Kredit alıcılarının qiymətləndirilməsində aşağıdakı meyarlar nəzərdən keçirilir:

– müəssisənin maliyyə vəziyyətinin və rentabelliyyətinin təhlili. Burada bir sıra fəaliyyət növlərinin spesifik xasiyyəti, eləcə də qeyri-tipik sektorların xüsusiyyətləri də nəzərə alınır;

– müəssisə rəhbərlərinin, səhmdarların və törəmə müəssisələrin qiymətləndirilməsi;

– ödənişlərdən tam və ya qismən imtina olunma faktları.

Bir sıra müəssisələr əhəmiyyətli qiymət əvəzinə, “identifikasiya kodu” alırlar.

Kredit alıcısının qiymətləndirilməsindən asılı olaraq, müəssisələr 5 qrupa bölünürlər. Kredit alıcılarının bu və ya digər qrupa aid edilməsini məlumat bazası modulunda tapmaq mümkündür ki, bunun da bir və bir neçə səbəbi ola bilər: mühasibat balans, mənfəət və zərərlər hesabi, ödənişlərdən qismən və ya tam imtina halları, xüsusi kapitalın həcmnin azalması, müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi iqtisadi mühit, məhkəmə halları.

Müəssisələr ödəniş qabiliyyətinin qiymətləndirilməsindən asılı olaraq, üç qrupa bölünürlər:

– müəssisələr son altı ay ərzində müntəzəm olaraq ödənişlərini həyata keçirirlər;

– müəssisələr pul vəsaitlərinə ehtiyac hiss etmirlər və onlara kredit verilməsində şübhələrə heç bir əsas yoxdur;

– ödənişlərdən qismən və ya tam imtina edən müəssisələr, hansı ki, onların ödəniş qabiliyyəti təhlükə altındadır.

Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin şəffaflığı göstəricisi, öz kreditorları ilə informasiya mübadiləsi edən müəssisələr üçün təsis edilir. Yəni son bir il ərzində müəssisə maliyyə vəziyyətini müzakirə etməkdən ötrü öz kreditorları ilə müntəzəm görüşməlidir.

Müəssisənin reytinginin formalaşması üçün meyarlar sisteminə – maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi (kredit qabiliyyəti və ödəniş qabiliyyəti), istehsal fəaliyyətinin miqyası və rəhbərin ictimai vəziyyətinin qiymətləndirilməsi daxil edilir. Bu zaman xüsusi olaraq müəssisənin informasiya şəffaflığına daha çox diqqət yetirilir. Təcrübə göstərir ki, müəssisələr ciddi maliyyə çətinlikləri hiss edən kimi özləri haqqında informasiyanı bağlayırlar.

Müəssisələrin onların reytingindən asılı olaraq qruplaşdırılması, real sektorda maliyyə vəziyyətinin strukturuna baxmağa, onun resurs bazarını, kreditlərə olan tələbini, kredit və maliyyə risklərini təhlil etməyə imkan verir.

İqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılmasında bank qiymətləndirilməsinin istifadə imkanlarını araşdırmaq üçün aşağıdakı parametrlərdən istifadə edilir:

- inflyasiya gözləmələri;
- əhalinin yığımlara meyliliyi;
- fyuçers sövdələşmələrinin kursu;
- xarici ticarət dövryyəsi;
- investisiya gözləmələri;
- real sektorun gəlirləri.

Bütün göstəricilər tətbiq olunan proseslərin özünəməxsus ölçüləri hesab edilsələr də, lakin mütləq mənada representativ iddiaçı rolunda çıxış edə bilməzlər. Ancaq bununla belə qeyd olunan göstəricilər bir neçə on illiklərdə ki, beynəlxalq təcrübədə müvəffəqiyyətli istifadə edilir.

Maliyyə bazarının təhlili, inflyasiya gözləmələri ilə milli valyutanın məzənnəsinin, habelə REPO və SWOP sövdələşmələri üzrə kredit stavkalarının dəyişmələri arasındakı müqayisələri özündə birləşdirir. Ticarət həcmələri və kurs dəyişmələri haqqında birja informasiyası konkret iqtisadi agentlərin davranışı ilə tam əlaqədar deyildir. Bu səbəbdən də bank sorğuları vasitəsi ilə əldə olunan əlavə informasiya arbitraj sövdələşmələrinin iqtisadi konyukturaya təsirini ölçüb-biçməyə imkan verir. Bir neçə il ərzində bank qiymətləndirilmələrinin dinamik sıralarının yığılması, növbəti qısamüddətli dövrdə iqtisadi və maliyyə konyukturunda baş verə biləcək dəyişiklikləri ehtimal səviyyəsində interpretasiya etməyə şərait yaradır.

Əhalinin yığımlara meyliliyi operativ bank qiymətləndirilməsi ilə müqayisə oluna bilər. Bu göstərici hesablaşma göstəricisi olub, gəlirlərdə yığımların xüsusi çəkisini faizlə ifadə edir və əhalidən cəlb olunmuş vəsaitlərin həcmünün dəyişməsi kimi xarakterizə olunur.

İnvestisiya aktivliyi iqtisadi inkişafın başlıca göstəricilərindən biridir. Təcrübədən məlumdur ki, real sektoru kreditləşdirən bankların çəkisinin artımı, birbaşa investisiyaların artımına müvafiq olmalıdır. Bu göstərici gələcəkdə də üst-üstə düşməli, real sektorun kreditləşməsində bank qiymətləndirməsinin artımı birbaşa investisiyaların həcmi artırmalıdır.

Real sektorda gəlirlərin artımı ümumi iqtisadi konyukturanı xarakterizə edən göstəricilərdən biridir. Burada əsas məsələ, müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşması, xüsusilə də mənfəətlə işləyən müəssisələrin çəkisinin artımı dinamikasında baş verən dəyişikliklərlə əlaqədardır.

Xarici ticarət dövriyyəsində isə bank qiymətləndirməsinin əsas meyarı, idxal-ixrac əməliyyatlarının bank kreditləşməsi və ixrac hasilatı ilə real əməliyyatların vəziyyəti hesab edilir.

3.2. Bank fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

Hər bir müstəqil iqtisadiyyatın real ünsürlərindən biri olan bank sisteminin, səlis idarə olunan bank sferasına ehtiyac vardır. Dəqiq idarə olunan bank sistemi müəyyən mənada real iqtisadiyyatın barometridir. Məhz bu baxımdan inzibati amirlik idarə etmə metodlarından, təsərrüfatçılığın yeni iqtisadi metodlarına keçildiyi bütün ölkələrdə bank sisteminin idarə olunması mexanizminin təkmilləşdirilməsinə xüsusi yer verilməlidir.

İstehsal münasibətlərinin dinamizminin yüksək səviyyəsi, əmtəə-pul-bazar münasibətlərinin formalaşmasına xüsusi diqqət, müasir pul-kredit siyasətinin və bank işinin idarə olunması üzrə dəqiq taktika və strategiyanın işlənilib hazırlanmasını zəruri edir.

İnflyasiya prosesi, iqtisadiyyatın “dollarlaşma” səviyyəsinin artması, istehsalın rentabelliyyətinin artımına xidmət etməyən dövlət dotasiyaları, investisiyaların aşağı səmərəliliyi və s. bu kimi neqativ meyillər bir daha hələ də ölkənin (Azərbaycan) bank sisteminin tam səviyyədə makro və mikroiqtisadi proseslərin tənzimlənməsi funksiyalarının dolğun yerinə yetirilmədiyini göstərsə də artıq müvafiq strukturlar tərəfindən bu sahədə konkret tədbirlər görülür.

Müasir təhlil göstərir ki, pul-kredit siyasətində təşkilatı iqtisadi problemlərin həlli, kredit qoyuluşlarının səviyyəsindən, bank kapitalının təmərküzləşməsindən, kreditlər və depozitlər üzrə orta faiz dərəcəsinin dəyişməsindən, resursların cəlb edilməsi qabiliyyətindən və bir çox parametrlərdən birbaşa asılıdır.

Ötən illər ərzində bir tərəfdən bankların iriləşməsi və birləşməsi prosesi getmiş, digər tərəfdən isə bir sıra zəif kapitallaşan banklar bağlanmışdır. Bu istiqamətdə görülən işlər kimi bankların məcmu kapitalına olan minimum tələbin miqdarı Mərkəzi Bank tərəfindən artırılmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Mərkəzin Bankının İdarə Heyətinin 23 dekabr 2005-ci il tarixli protokol qərarı ilə “Banklar haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu”nun tələbinə uyğun olaraq fəaliyyətdə olan banklar üçün məcmu kapitalın minimum miqdarına (xarici bankların yerli filialları üçün məcmu kapitala bərabər tutulmuş vəsaitin minimum miqdarına) qarşı tələbləri 01 iyul 2007-ci il tarixdən 10 milyon manat kimi müəyyən edilmişdir.

Özəl bankların konsolidasiya olunması, kapitallaşması və digər tədbirlər hesabına onların sağlamlaşdırılması istiqamətində müəyyən tədbirlər görülmüşdür. Bank sferasında sağlam rəqabət proseslərini gücləndirmək məqsədilə xarici kapitalın yerli bank sistemində iştirak rejimi daha da liberallaşdırılmışdır.

Adekvat pul-kredit siyasəti probleminin araşdırılması nəticəsində gəldiyimiz qənaət bundan ibarətdir ki, bu siyasət ən ümumi şəkildə mötədil inflyasiya və real sektorun investisiyalaşdırılması tədbirləri nəticəsində formalaşmalıdır. Müasir şəraitdə prioritet, əvvəla istehsalı stimullaşdıran faiz siyasətindən, ikincisi Mərkəzi Bankın açıq bazar əməliyyatlarında iştirakının genişləndirilməsindən, üçüncüsü isə pul tədavülünün cari tənzimlənməsi üçün, məcburi ehtiyatların rolunun artırılmasından ibarət olmalıdır.

İnflyasiya tempi nəzərə alınmaqla kreditlər üzrə orta faiz dərəcələrinin bir qədər azalmasına baxmayaraq, onlar hələ də sahibkarlar üçün əlverişli səviyyədə deyildir. Faiz dərəcələrinin yuxarı olması ilk növbədə kredit bazarında təklifin tələbdən az, cəlb olunmuş vəsaitlərin maya dəyərinin yüksək, xarici maliyyə mənbələrinin məhdud olması, həmçinin kredit əməliyyatları üzrə bank marjasının yüksək olması ilə izah olunur.

Azərbaycan Respublikasında verilən kreditlər üzrə orta faiz dərəcələri
(Azərbaycan Mərkəzi Bankının illik statistik bülleteni)

Tarix	Verilmiş kreditlər üzrə										Banklararası kreditlər				
	1 aydan 3 aya qədər	3 aydan 6 aya qədər	6 aydan 9 aya qədər	9 aydan 1 ilə qədər	1 ilə qədər 3 ilə qədər	3 ilə qədər 5 ilə qədər	5 ilə qədər 10 ilə qədər	10 ilə qədər 1 ilə qədər	Orta faiz dərəcəsi	30 gündək	30-90 günlük	90-180 günlük	180-360 günlük	1-ildən yuxarı	
01.01.07															
manatla	17,14	18,91	13,45	18,31	17,62	9,61	7,24	7,71	17,23	19,14	14,26	15,80	18,41	18,53	
xarici valyuta ilə	15,24	18,19	15,88	19,48	16,44	17,40	16,75	17,32	13,56	9,89	15,28	12,59	16,87	13,14	
01.01.08															
manatla	17,54	18,59	15,61	19,54	18,52	10,43	10,96	8,26	16,25	14,82	15,22	14,79	18,68	17,08	
xarici valyuta ilə	14,65	17,39	17,94	20,67	14,91	19,06	16,60	16,14	14,69	14,30	15,03	14,09	15,45	14,72	
01.01.09															
manatla	19,01	18,79	20,32	19,07	18,54	12,00	11,71	8,43	17,83	16,84	17,22	16,14	20,05	17,34	
xarici valyuta ilə	17,04	12,45	19,60	20,64	12,64	20,78	12,40	16,54	16,17	10,88	17,00	14,79	24,52	16,00	
01.01.10															
manatla	14,41	14,74	16,89	22,23	16,31	11,61	12,74	8,43	15,58	11,50	8,67	13,77	18,15	16,89	
xarici valyuta ilə	19,00	16,91	16,24	21,41	15,90	19,87	17,85	21,40	8,70	3,39	11,56	4,55	14,10	17,06	
01.01.11															
manatla	17,24	18,75	14,71	19,21	17,96	12,71	10,50	8,29	11,86	7,39	10,24	12,02	14,94	15,41	
xarici valyuta ilə	18,34	18,09	19,88	20,60	18,55	13,89	12,89	8,14	9,99	1,22	6,98	11,89	6,54	14,37	

Son dövrlər Azərbaycanda bir tərəfdən bank sisteminin inkişaf etdirilməsi istiqamətində sistemli tədbirlərin görülməsi, gələcəkdə bu işlərin daha da sürətləndirilməsi planları, digər tərəfdən ölkəyə böyük həcmdə neft gəlirlərinin daxil olması kredit və depozit əməliyyatlarının artacağı ehtimalını şərtləndirir. Belə ki, neft gəlirlərinin daxil olması maliyyə resurslarının artacağından xəbər verir. Bu o deməkdir ki, bankların əmanət və depozitlər hesabına resurs bazasının genişlənməsi, nəticə etibarilə kredit qoyuluşlarının da artması üçün əlverişli şərait yaradır.

Bu baxımdan Azərbaycan Mərkəzi Bankı pul-kredit siyasəti alətlərinin normativ-metodoloji bazasının genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi işini davam etdirmişdir. Depozit əməliyyatları, veksellərin yenidən uçuğu əməliyyatları kimi perspektivdə tətbiq oluna biləcək potensial yeni tənzimləmə alətlərinin normativ bazası yaradılmışdır.

Son illərdə ölkədə bank fəaliyyətinin daim inkişaf etdirilməsi, iqtisadiyyata bank xidmətinin daha da yaxşılaşdırılması üçün bank infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi üzrə ardıcıl tədbirlər davam etdirilir.

Elektron ödəniş sistemlərinin yaradılmasının ikinci mərhələsi, xırda ödənişlər üzrə hesablaşma klirinq sisteminin (XÖHKS) formalaşdırılması başa çatdırılmışdır. Eyni zamanda real vaxt rejimində banklararası milli hesablaşmalar sisteminə (AZİPS) qoşulan maliyyə kredit təşkilatlarının sayı xeyli artmışdır.

Banklararası ödəniş sistemləri vasitəsilə ödəniş əməliyyatları
(Azərbaycan Mərkəzi Bankının illik statistik bülleteni)

İllər	BMHS-də (AZİPS) ödənişlər			XÖHKS-də ödənişlər		
	Sayı min ədəd	Məbləği, mln. AZN	Bir ödənişin məbləği, min.AZN	Sayı min ədəd	Məbləği, mln. AZN	Bir ödənişin məbləği, min. AZN
2003	368	7820,0	21,2	338	278	0,8
2004	370	10164,0	27,5	538	679	1,3
2005	316	13485,0	42,7	754	1214	1,6
2006	351	23847,0	79,8	841	1444	1,7
2007	433	38727,0	74,4	1040	2138	2055,8
2008	457	71425,0	156,3	1943	5364,0	2760,7
2009	393	72856,0	185,4	6302	5455,0	865,6
2010	362	78425,0	216,6	9786	6409,0	654,9

Bundan əlavə Mərkəzi Bank tərəfindən 2008-ci ildə istifadəyə verilmiş Kütləvi Ödənişlər üzrə Mərkəzləşdirilmiş İnformasiya Sistemi (KÖMİS) vasitəsilə abonentlərə istənilən bank və poçt şəbəkəsində kommunal xidməti borcları haqqında tam informasiya almaq və müxtəlif ödəniş alətləri (nağd yolla, plastik kartlar, bank köçürmələri) vasitəsilə ilə ödəniş aparmaq imkanı yaradılmışdır. 2010-cu ildə KÖMİS-də qeydiyyat prosesinin daha da təkmilləşdirilməsi məqsədilə Mərkəzi Banka “Giriş-çıxış və qeydiyyat” idarələrarası avtomatlaşdırılmış məlumat-axtarış sisteminin resurslarından istifadə edərək informasiya almaq səlahiyyəti verilmişdir. Eyni zamanda, KÖMİS-in funksional imkanları haqqında abonentlərə, iştirakçı təşkilatlara ətraflı məlumat verilməsi məqsədilə sistemin tam formatlı informasiya saytı

– www.apus.az istismara verilmişdir. Hal-hazırda internet istifadəçisi olan abonentlər heç bir poçt, bank bölməsinə yaxınlaşmadan informasiya saytı vasitəsilə müstəqil şəkildə qeydiyyatdan keçə və ödənişlərini həyata keçirə bilirlər.

Bank nəzarətinin avtomatlaşdırılması çərçivəsində avtomatlaşdırılmış prudensial nəzarət hesabat sisteminin tətbiqi istiqamətində də işlər görülmüşdür. Bank nəzarətinin normativ bazasının Bazel Komitəsi prinsiplərinə uyğunlaşdırılması davam etdirilmişdir.

Müştərilər haqqında dolğun informasiya bankının formalaşdırılması çərçivəsində kredit reyestrinin yaradılmasına prosesi başa çatdırılmışdır. Bu tədbir bankların kredit əməliyyatları üzrə risklərinin azaldılmasına və kredit qoyuluşlarının həcmnin artırılmasına imkan verəcəkdir.

Bank fəaliyyətində mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara tam keçidi istiqamətində ciddi işlər görülmüşdür. Monetar idarəetmənin institusional bazasının gücləndirilməsi tədbirlərindən biri kimi, mükəmməl informasiya bankının yaradılması məqsədilə avtomatlaşdırılmış bank statistika hesabat sisteminin tətbiqi davam etdirilir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, modernləşdirilmiş menecment və strateji planlaşdırma məqsəd və vəzifələrin düzgün seçilməsində və onlara səmərəli sürətdə nail olmaqda müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. İstənilən fəaliyyət sferasına malik təşkilatda idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi yaranmış vəziyyəti düzgün qiymətləndirməyi, daxili və xarici amillərin dərin təhlilini və onların mümkün inkişaf proseslərinin hazırlanmasını tələb edir. Pul-kredit siyasətinin sabitləşdirilməsi və onun bank fəaliyyətinin daha səmərəli olmasına yönəldilməsi üçün, proqnozlaşdırmanın və mikroiqtsadi proseslərin modelləşdirilməsi bu siyasətin digər strateji istiqamətlər ilə əlaqələndirilməsinə nail olunmalıdır. Bu məqsədlə müxtəlif iqtisadi orqanlarla Mərkəzi Bank arasında konkret qarşılıqlı fəaliyyət sxemləri nəzərdən keçirilməlidir. Pul, kredit və valyuta siyasətinə dair əsaslandırılmış qərarların hazırlanması üçün iqtisadi orqanlar ilə səmərəli informasiya mübadiləsi

ləsi sistemlərinin yaradılmasına və zəruri hallarda görüləcək tədbirlərin əvvəlcədən razılaşdırılmasına xüsusi diqqət verilməlidir.

Bank nəzarəti normalarının Bazel Komitəsinin standartlarına və beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması, bu standartlara cavab verən nəzarət hesabat sisteminin tətbiqi və onun avtomatlaşdırılması, qeyri-bank təşkilatlarına nəzarət metodologiyasının təkmilləşdirilməsi qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdən hesab edilməlidir.

Yaxın perspektivdə bank fəaliyyəti inkişafının strateji proqramlarının işlənilib hazırlanmasına nail olunmalıdır. Şübhəsiz ki, qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün ayrı-ayrı fəaliyyət sahələri üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi və insan resurslarının inkişaf etdirilməsi strateji proqramda öz əksini tapmalıdır. Yüksək peşəkarlığa malik menecerlər komandası olmadan ən progressiv ideya və yeniliklər də uğursuzluğa məhkumdur. Ona görə də kadrların peşəkar hazırlığına böyük əhəmiyyət verilməlidir. Bu baxımdan mütəmadi elmi araşdırmaların aparılması üçün Azərbaycan Mərkəzi Bankının nəzdində Tədqiqatlar və Sosial İnkişaf Mərkəzi yaradılmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf meyllərini və pul-kredit siyasəti alətlərinin tətbiqi variantlarını təhlil etməklə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, müasir pul-kredit siyasəti iqtisadi tənzimlənmənin iki variantının (monetarist və keynsian) sintezinə və onların kompleks tətbiqinə əsaslanmalıdır. Bu siyasətin mahiyyəti ən qısa şəkildə ondan ibarətdir ki, pul-kredit mexanizmi real sektorun investisiya təminatının artırılmasına yönəldilməlidir. Yaxın gələcəkdə təsərrüfat subyektlərinin və bankların investisiya aktivliyini artırmaq məqsədilə, kompleks tədbirlər sistemi həyata keçirilməsi və bankların donor funksiyası canlandırılmasıdır.

Perspektivdə xarici investisiyaların və neft dollarlarının valyuta bazarına ehtimal olunan irimiqyaslı axını ilə əlaqədar pul kütləsinin qeyri-adekvat hissəsinin sterilizasiyası tədbirlərinin həyata keçirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Pul kütləsinin növbəti illər üçün nəzərdə tutulan artım templəri bütövlükdə pul-kredit siyasətinin iqtisadiyyata ötürücü (transmissiya) təsirini

gücləndirməklə, məcmu tələbin genişlənməsinə əlavə monetar impuls verməlidir. Bu isə, təbii olaraq məcmu təklifin ekspansiyasına adekvat reaksiya doğurmaqla makroiqtisadi şəraiti daha da yaxşılaşdırmalıdır. İqtisadi artımın monetar kanallar ilə qidalanan amillərinin fəallaşması və qiymətlərin sabitliyi şəraitində, bunun güclü makroiqtisadi multiplikator effekti yaratması deməkdir. Həm monetar, həm də fiskal ekspansiya hesabına yaranacaq makroiqtisadi səmərədən maksimum istifadə olunması və bu səmərənin daxili istehsalın, qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafına yönəldilməsi xüsusi aktuallıq kəsb etməlidir. Eyni zamanda, yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf proqramında nəzərdə tutulmuş tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməsi, qeyd olunan səmərənin real sektorun inkişafına multiplikativ təsirini gücləndirəcəkdir. Sözsüz ki, əsas ötürücü həlqə kimi maliyyə sektorunda həyata keçirilən islahatların sürətləndirilməsi iqtisadi inkişafın, xüsusilə də, orta və kiçik sahibkarlığa maliyyə yardımının genişləndirilməsinə təkan verməlidir.

Maliyyə xidmətlərinin həyata keçirilməsində elektron informasiyanın inkişafı ən aktual məsələlərdən biridir. Belə ki, XX əsrin sonlarında elektron informasiya bütün iqtisadi nəşrlərin, nüfuzlu beynəlxalq konfransların və forumların əsas mövzularından biri olmuşdur. Bank fəaliyyətində kredit risklərinin və portfel investisiyalarının idarə olunmasında internet texnologiyasından istifadə etməklə, elektron informasiya xüsusilə vacib əhəmiyyət kəsb edir. Kommersiya banklarında və digər maliyyə institutlarında pul vəsaitlərinin və qiymətli kağızların saxlanması əhalinin bu maliyyə vasitəçilərinə inamından xəbər verir. Belə olan halda bu maliyyə vasitəçilərinin sabit fəaliyyəti, onun tənzimlənməsi hökumətin əsas vəzifələrindən biri olmaqla, Mərkəzi Bankın daim nəzarətində saxlanılmalıdır.

Pulun saxlanması, onun idarə edilməsi texnologiyasının təkamülü onların kağız formadan elektron sistemə keçməsinə səbəb oldu. Bu ilk növbədə nağd və nağdsız pul vəsaitlərinin mikroprosessorlu kartlara və ya başqa sözlə desək, “çip”lərlə əvəz olunmasına gətirib çıxardı. Bazel Komitəsinin meyarına görə elektron pullar anlayışına, əvvəlcədən ödəniş kartları, həm-

çinin, internetdən istifadə edən ödənilmiş proqram məhsullar və ya rəqəmli vəsaitlər daxildir. Hal-hazırda elektron ödəniş sisteminin öz daxilində transformasiya meyli, yəni bankların və digər maliyyə institutlarının öz xüsusi şəbəkələrindən internetə keçmələri müşahidə edilir.

Keçən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq, banklar və maliyyə xidmətlərinin digər provayderləri öz aralarında elektron kommunikasiya sisteminə keçməyə başladılar. Elektron informasiya ilə mübadilə və yaxud EDİ (Elektronik Date Interchange) uzun müddətdir ki, banklar və fond birjalari tərəfindən ödənişlərin, qarşılıqlı hesablaşmaların həyata keçirilməsində, səhmlərin və sair qiymətli kağızların alqı-satqısında istifadə olunur. EDİ-nin əsas sistemi olan SWIFT sisteminə dünyanın ən nüfuzlu bankları və maliyyə qurumları daxildir. Gündəlik olaraq bu sistem vasitəsi ilə trilyonlarla ABŞ dolları həcmində vəsaitlər hərəkət edir. Son illər SWIFT sistemi öz kommunikasiya şəbəkəsini təhlükəsiz internet şəbəkəsinə keçirməklə xidmət sferasını daim təkmilləşdirir.

İnternetin meydana gəlməsi maliyyə xidmətlərinin provayderlərini öz müştəriləri ilə daha aktiv işləməyə, internet kanalları vasitəsi ilə onlara Online (real vaxt rejimində) xidmətlər göstərməyə məcbur etdi. Real vaxt rejimi çərçivəsində korporativ müştərilər və fiziki şəxslər haqqında məlumatlar əldə etmək, internet kanalları vasitəsilə pul vəsaitlərini banklarda yerləşdirmək, valyutanın və qiymətli kağızların alqı-satqısını həyata keçirmək, kreditlər almaq, borcları idarə etmək və s. maliyyə xidmətləri sferasında elektron informasiyanın inqilabılıyını şərtləndirdi. Bu sahədə məsrəflərin müqayisəsi xüsusilə heyərləndiricidir. Əgər hər hansı bank şəbəkəsinə bir bank transaksiyası 1,27 ABŞ dollarına başa gəliirsə, bankomat üçün bu məsrəf 27,0 sentə, internet üçün isə cəmi 7,0 sentə bərabər olacaqdır. Eyni zamanda bir ticarət tsiklində bütün xidmətləri göstərən broker 150,0 ABŞ dolları haqq tələb edirsə, oxşar ticarət üçün diskont brokeri 69,0 ABŞ dollar, internet brokeri isə 10,0 ABŞ dolları tələb edəcəkdir.

Maliyyə xidmətləri bazarında aparılan əməliyyatların xarakteri və həcmi bu iqtisadi fəaliyyətin lider mövqeyə çıxmasından

xəbər verir. Belə ki, BMT-nin YNKTAD konfransının (2002-ci il) qiymətləndirməsinə görə Böyük Britaniyada elektron kommersiyanın 60%-i maliyyə xidmətlərinin payına düşür. İsveç və Fin banklarının müştərilərinin 40-50%-i on-line (real vaxt) rejimində əməliyyatlar aparırlar. İnternet bankları və brokerlərinin (yəni yerli bank şöbələri olmayanlar) heyətləndirici müvəffəqiyyətlərinə baxmayaraq, maliyyə xidmətləri sferasında elektron informasiyanın dominant qüvvəsi kimi, nəhəng ənənəvi banklar və brokerlər qalmaqda davam edirlər. Külli miqdarda resurslara malik olmaqla, onlar yeni elektron ödəniş sistemlərinə investisiya qoyur, internet texnologiyaları sahəsində aparıcı şirkətlərlə partnyorluq münasibətlərinə girirlər.

Maliyyə xidmətlərində elektron informasiyadan aktiv istifadə kommersiya bankları, investisiya bankları, fond birjalrı və sığorta şirkətləri tərəfindən istifadə olunan alətlər arasında sərhədləri də “yuyub” aparmışdır. Bu öz növbəsində tənzimləyici orqanların işini çətinləşdirmiş və sistemli risklərin idarəçiliyində bu təsisatlar arasında daha sıx koordinasiyanın olmasını zəruri etmişdir. Bir çox inkişaf etməkdə və keçid iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdə banklar və digər maliyyə vasitəçiləri SWIFT tipli müxtəlif elektron rabitə sistemlərindən iştirak edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, müştərilərə bilavasitə internet xidmətlərinin satışı üzrə fəaliyyət hələlik morganal xarakter daşıyır. Bununla belə bu ölkələrdə informasiyaların toplanılmasında elektron poçtdan və internetdən aktiv istifadə olunsa da, hələlik sövdələşmələrin özü əsasən ənənəvi yolla aparılır.

Bu ölkələrdə əsas problem telekommunikasiya dəyərinin yüksək olması, əhəlinin kompyuterləşmə səviyyəsinin aşağı olması, eləcə də biznes mədəniyyətinin kifayət qədər olmamasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Asiyada, Rusiyada, Braziliyada, Meksikada baş vermiş maliyyə böhranları elektron ticarəti iştirakçılarının əsas hissəsinin mövqelərini sarsıtdı. Belə ki, orta təbəqəni təşkil edən iştirakçılar artıq internetə daxil olur, fəal sürətdə kredit kartlarından, istehlak və ipoteka kreditlərindən istifadə edirdilər.

Eyni zamanda təhlil göstərmişdir ki, Meksika, Cənubi Afrika Respublikası, İordaniya, Çin və Kolumbiyada şirkətlərin

40,0%-dən çoxu, elektron informasiyanın məqsədləri üçün internedən istifadə edirlər. Hətta bu göstərici üzrə Yaponiya, İsveçrə və Fransa kimi inkişaf etmiş ölkələr belə yuxarıda qeyd etdiyimiz ölkələrdən geri qalır.

Sözsüz ki, bütün bunlar elektron kommersiyanın inkişafının qeyri-bərabər xarakterindən xəbər verir. Ümumiyyətlə elektron ticarətdə hələlik Şimali Amerikanın dominant rolu (65,3%) müşahidə edilir. Bunun ardınca Qərbi Avropa (22,4%), Yaponiya, Avstraliya və Yeni Zelandiya (6,4%) gəlir. Digər inkişafda olan ölkələrin payına internet ünvanların 5,9%-i düşür.

İnternetin sürətli artımı, həmçinin minimal məsrəflərlə informasiyanın toplanılması, müxtəlif fəaliyyət sferalarında məlumat banklarının yaradılması və kompyuter proqramlarının inkişaf imkanları ilə sıx əlaqədardır. Müasir “softver” proqramları riyazi metodların köməyi ilə külli miqdarda informasiyaların toplanmasına və yayılmasına imkan verir. Bir qayda olaraq bu informasiyalar, maliyyə vasitəçilərinə borcluların maliyyə vəziyyətini istənilən anda izləməyə şərait yaradır. Həmçinin mal göndərənlər tərəfindən kontraktlara vaxtlı-vaxtında əməl olunması və onların keyfiyyəti haqqında məlumat bankı tərtib edilir. Kredit və debet kartları emmissiya edən banklar və şirkətlər də öz fərdi müştəriləri haqqında sistemativ olaraq kredit informasiyası toplayırlar. Göstərilən məlumatlar bankı riskləri daha yaxşı izləməyə və beləliklə də resursların rasional bölüşdürülməsinə şərait yaradır. Qeyd olunanlarla yanaşı göstərmək lazımdır ki, kommersiya riskləri haqqında məlumat bankının yaradılması ən mürəkkəb vəzifələrdən biri hesab edilir. Qərbdə kredit informasiyası ilə, yəni borcluların ödəniş vəziyyətinin təhlili ilə əsasən özəl şirkətlərin olduqca geniş dairəsi məşğul olur. Bunlar hər şeydən əvvəl banklar, kredit sığortaçıları, forfeyter, faktoring və lizinq şirkətləri də daxil olmaqla maliyyə vasitəçilərinin özləridirlər. Həmçinin kredit informasiyası və borclar haqqında məlumat toplayan və bu fəaliyyət növü onların əsas biznesi hesab edilən xüsüsüləşdirilmiş firmalar da mövcuddur. Bir çox ölkələrdə bu firmalar kredit büroları adlanır. Kredit informasiyasının ən geniş inkişafı ABŞ-da təşəkkül tapmışdır. Məsələn, “Dan and Brad-

street” şirkəti 10,0 milyondan çox firma haqqında ətraflı dosyeyə malikdir. Hərgah ABŞ-da hər hansı bir firma bu şirkətin müsbət sıra nömrəsinə malikdirsə, o, əlavə maliyyə təminatı olmadan belə ticarət krediti ala bilər.

İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində kredit informasiyası xidməti hələlik istənilən səviyyədə deyildir. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması bu xidmətin internet çərçivəsi daxilində, məlumatlar bazasından istifadə edərək inkişafını zəruri edir. Belə ki, aparıcı qərb dövlətləri kommersiya riskləri üzrə internet bazasında məlumatlar bankının yaradılmasında və inkişafında maraqlıdırlar. Məsələn, Fransanın KOFAS firması inkişaf etməkdə olan ölkələrdən milyondan artıq şirkətin ticarət borclarının elektron reyting sistemini yaratmaq niyyətindədir.

Maliyyə sektoru elektron informasiya sistemində lider rolunu saxlamaqla dünya iqtisadiyyatının gələcək qloballaşması və liberallaşmasında katalizator rolunu oynaya bilər. İnternetin köməyi ilə kredit risklərinin idarə olunmasında xərclərin nəzərəcarpacaq dərəcədə azaldılması və səmərəliliyin artırılması, inkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq maliyyə bazarlarına çıxışına əlverişli zəmin yarada bilər. Əgər beynəlxalq birlik interneti bu ölkələrdən olan maliyyə vasitəçiləri üçün əlçatan edərsə, bu amil onların sürətli iqtisadi inkişafına kömək etmiş olar.

3.3. Bank fəaliyyətinin inkişaf strategiyası

Bank məhsulları siyahısını təhlil edərkən, marketing xidmətinin əməkdaşları inkişaf strategiyasının hazırlanmasını əsas məqsəd kimi qəbul etməlidirlər. Bu istiqamətdə birinci vəzifə, bank tərəfindən təklif olunan xidmətlər strukturunun optimallaşdırılmasıdır. İkinci vəzifə, inkişaf strategiyası çərçivəsində yeni məhsulların hazırlanmasıdır.

Yeni məhsulun yaradılması prosesi bütöv bir mərhələni əhatə edir. Bütün bu mərhələni ətraflı nəzərdən keçirək .

1. *İdeyalar axtarışı*. Bura aşağıdakı mərhələlər daxildir:
 - ideyaların axtarışı və yığılması;
 - yararlı ideyaların seçilməsi;

- nəzərdə tutulan məhsulun hazırlanması və işlənməsi;
- marketing strategiyasının formula edilməsi.

İdeyaların axtarışı və yığılması müxtəlif yollarla həyata keçirilə bilər. İdeya kənardan və xüsusi hazırlıq nəticəsində qazanıla bilər.

İdeyaların reallaşmasının sınaqdan çıxmış xeyli üsulları vardır. Lakin biz bunların ən yüksək səmərəli metodlarından birinin üzərində dayanacağıq. Söhbət “beyin hücumu” adlı metoddan gedir. Belə bir hücum böyük miqdarda ideyaları qısa müddətdə reallaşdırmağa imkan verir. “Hücumun” mahiyyəti ondan ibarətdir ki, nə qədər çox ideya təklif olunubsa bunların içərisində ən məhsuldarlarının seçilməsi ehtimalı yüksəkdir.

Müvafiq təkliflərin seçilməsindən ötrü banklar bütöv bir sistem işləyib hazırlamaladırlar. Hər bir ideyanın nəinki müştərinin ehtiyaclarına uyğun olub-olmaması yoxlanılmalı, həmçinin zəruri mənfəət normasının təmin olunması, tətbiq olunacaq ideyanın bankın strategiyasına kömək edib-etməməsi məsələləri də nəzərdən keçirilməlidir.

2. *Marketing imkanlarının təhlili.* Marketing imkanları əsas üç istiqamət üzrə təhlil olunmalıdır.

- bazar imkanlarının təhlili;
- bank imkanlarının təhlili;
- bankın məqsədləri üzrə mövcud perspektiv nisbət.

Müxtəlif məhsulların bank xidmətləri bazarına çıxarılması bazarı əhatə etmək, satış həcmi və mənfəət planı üzrə yeni imkanlar yaradır.

Tətbiq olunacaq xidmət üzrə, bankın imkanlarını da qiymətləndirmək vacibdir. Çünki gözəl bir ideya, hər hansı resurs çatışmamazlığı səbəbindən həyata keçməyə bilər. Bununla belə yeni məhsulun hazırlanması mərhələsində bank qarşısında açılan perspektivlər bankın vəzifə və məqsədlərinə zidd olmamalıdır.

3. *Məhsulun hazırlanması.* Bank məhsulunun hazırlanması məsuliyyətli mərhələdir. Bu mərhələdə ideya nə isə konkret bir məhsulda öz ifadəsini tapmalıdır. Bank məhsulunun hazırlanmasına qarşı irəli sürülən tələb ondan ibarət olmalıdır ki, ideyada nəzərdə tutulmuş xidmət ilkin xarakteristikasına müvafiq olsun.

4. *Bazar münasibətlərində məhsulun sınağı.* Yeni xidmətin təqdim olunma texnikasını işləyib hazırladıqdan sonra bank real şəraitdə onun sınağına keçir və məhdud dairədə öz müştərilərinə təklif edir. Bank məhsulunun sınaq mərhələsi onun praktikada keyfiyyətinin yoxlanılması və ona ehtiyacın olması nöqtəyinəzərindən xüsusilə vacibdir.

5. *Yeni məhsulun bazara çıxarılması (kommersiyalaşdırılması).* Yeni bank məhsulunun özündən əvvəlki bütün mərhələlərdən müvəffəqiyyətlə keçdiyi təqdirdə, xidmətin kommersiya əsaslarla bazara çıxarılması haqqında qərar qəbul edilir. Bank öz müştərilərinə yeni xidməti onun prezentasiyasından dərhal sonra həyata keçirməyə hazır olmalıdır. Bunun üçün əvvəlcədən böyük hazırlıq işi görülməlidir.

Bazarın yeni məhsullarla doldurulmasının və bankın idarə heyətinin həddən artıq “yüklənməsinin” qarşısını almaqdan ötrü, yeni məhsulların tətbiqini tədricən həyata keçirmək məqsədəuyğundur. Xüsusilə sistemli məhsullara diqqət yetirilməlidir. Çünki bunlar çoxməsrəfli məhsul sayılır və yaradılması uzun müddət tələb edir.

Hər hansı bir əmtəə kimi bank məhsulu (xidməti) də öz inkişafında ardıcıl olaraq bir neçə mərhələdən keçir:

- 1) Məhsulun bazara çıxarılması;
- 2) Artım;
- 3) Yetkinlik (inkişaf);
- 4) Azalma (tənəzzül);
- 5) Süqut.

Məhsulun bazara çıxarılması mərhələsi bank xidmətinin ilk dəfə təklif olunmasından başlanılır. Bu mərhələnin əsas xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, bu zaman məhsulun satışı olduqca ləng həyata keçirilir və nəticədə çox cüzi bir mənfəət qazanılır. Bir qayda olaraq birinci mərhələ məhsulun geniş sürətdə təbliğ olunmasına və marketinqinə çəkilən böyük məsrəflərlə əlaqədardır. Bu mərhələnin ikinci xarakterik cəhəti, məhsulun qiymətinin yüksək olmasıdır. Lakin bu heç də həmişə belə olmur. Məsələn, bir sıra hallarda yeni məhsulun müştərilər tərəfindən tez bir zamanda mənimsənilməsi və satış bazarının genişlənməsi

məqsədilə, bank öz mənfəətinin bir hissəsini bu işə sərf edə bilər. Bu mərhələdə bankın əsas üstünlüyü, hələlik rəqabətin olmamasındadır. Məhsulun bazara çıxarılması mərhələsinin müddəti geniş hədudlarda variasiya edir və məhsulun keyfiyyətinin istehlakçıların ehtiyaclarına uyğun olması, düzgün seçilmiş marketing strategiyası prinsiplərinə əsasən müəyyənləşdirilir.

Artım mərhələsində məhsulun satışı sürətlə həyata keçirilir və mənfəət özünün ən yüksək həddinə çatır. Marketing məsrəflərinin yüksək olmasına baxmayaraq, məcmu xərclərdə onun çəkisi müntəzəm olaraq azalır. Bazara çıxarılan bu xidmət üzrə xərclər ixtisar olunur və nəticədə məhsulun qiyməti aşağı düşür. Artım mərhələsində rəqabət olduqca güclənir və bankın bütün strateji qüvvəsi, məhsulun bazarda geniş tətbiqinə yönəldilir. Rəqabətin dərəcəsi bazara çıxarılmış məhsulun müvəffəqiyyət dərəcəsi ilə xeyli asılı olur. Burada xarakterik cəhət ondan ibarətdir ki, yeni məhsulu ilk dəfə tətbiq edən banklar daha üstün rəqabət imkanlarına malik olurlar. Bununla belə banklar müntəzəm olaraq məhsulun təkmilləşdirilməsi qayğısına qalmaqdadır. Çünki, “gecikmiş” müəssisələr təbii olaraq məhsulu təkmilləşdirəcək və liderləri sıxışdırmaq məqsədini bir vəzifə kimi öz qarşılıqlarına qoyacaqlar. Artım mərhələsində bank satış sferasını genişləndirir və bazarın yeni segmentlərinə nüfuz edir. Belə ki, bu mərhələdə bank öz mənfəətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır və yeni sayda müştərilər cəlb edir. Məhz bu səbəbdən artım mərhələsi banka olduqca sərfəlidir və onun uzadılması əsas vəzifələrdən sayılır.

Məhsulun yetkinlik (inkışaf) mərhələsi onun satışının nisbətən azalması və hətta ixtisar olunması ilə xarakterizə edilir. Bu bir neçə səbəblə əlaqədardır. Birincisi, məhsulun yetkinlik mərhələsində istehlakçıların tələbatları xeyli modifikasiya oluna bilər. İkincisi, bu məhsul növü digər analoji və daha təkmil məhsulla əvəz oluna bilər. Üçüncüsü, bank rəqabət təzyiqinə davam gətirə bilmir və bu xidmət növü onun üçün adi xidmətlərdən birinə çevrilir. Nəhayət, bank üçün yeni, daha səmərəli kapital qoyuluşu imkanları yarandığından, göstərilən xidmət rentabilsiz sayıla bilər. Yetkinlik mərhələsində qazanılan mənfəətin miqdarı

tədricən azalmağa başlayır. Bununla belə, məhsul geniş dairəni əhatə edir və bankın müştəri bazasını maksimum artırır. Bu mərhələ yüksək sabitlik və möhkəm mənfəət ilə fərqlənir. Bankın əsas qüvvəsi bazarda öz çəkisinin saxlanmasına, məhsulun təkmilləşdirilməsinə, marketinqin kompleks tədqiqatlarına yönəldilmiş olur.

Azalma mərhələsi, məhsul satışı həcmlərinin aşağı düşməsi və mənfəətin sifıra yaxınlaşması ilə xarakterizə olunur. Müxtəlif bank məhsullarına nəzərən, azalmanın davamiyyəti də müxtəlif ola bilər. Satışın ixtisarı olduqca kəskin baş verə bilər, yaxud da tədricən sabitləşərək, hər hansı bir səviyyədə qərar tuta bilər. Bu mərhələ bir neçə səbəblərdən baş verə bilər:

- rəqiblərin bazarlara yeni məhsullar təklif etməsi;
- istehsalın sonrakı mərhələlərində əmtəələrin keyfiyyət göstəricilərinin aşağı olması;
- bazarda qeyri qanuni rəqabətin mövcud olması;
- ticarət şəbəkələrində göstərilən xidmətlərin səviyyəsinin aşağı olması;
- inhisarçı reklam və s.

Azalma mərhələsində rəqabət bir növ sönür. Bu, diqqətin yeni məhsul növləri üzərinə keçirilməsi ilə bağlıdır. Nəticədə, rəqabət təzyiqinin azaldığı bir şəraitdə banklar məhsulun marketinqinə çəkilən yüksək xərclərdə maraqlı olur və hətta bəzən qiymətləri də artırırırlar. Bank xidmətləri siyahısında azalma mərhələsinə daxil olan xidmət növünün saxlanılması qeyri-səmərəli bir iş hesab edilir. Bu bir tərəfdən xidmətlərin göstərilməsi üzrə zəruri xərclərin çəkilməsi, digər tərəfdən isə yeni, daha yüksək rentabelli məhsulların tətbiqindən vəsait və qüvvələrin yayındırılması ilə əlaqədardır. Bütün bunlara baxmayaraq, bank köhnə məhsulların təklifini öz fəaliyyətində saxlaya və sərfəli sürətdə istifadə edə bilər.

Süqut mərhələsi – Ticarət şəbəkələrində firmanın və ya kompaniyanın məhsullarının istehlakının maksimum azalması və bazardan getməsi mərhələsidir. Əmtəələrin həyat silsiləsi xətti göstərilə də, o həmişə bu şəkildə deyildir. Firma və ya kompaniyalar əmtəələrinin uzun ömürlü olması üçün mütəmadi olaraq

stimullaşdırma faktorundan geniş istifadə edirlər. Məhsulun uzun ömürlü olması firma və ya kompaniyalar istehlakçılar tərəfindən qəbul olunan məhsul haqqında mütəmadi marketinq tədqiqatları aparmalıdır.

Banklar mövcud xidmət növünün bütün mərhələlərində işin nə qədər səmərəli təşkil olunmasına qüvvə sərf etsələr belə, gəc- tez yeni məhsulların (xidmətlərin) hazırlanması obyektiv zərurət kimi meydana çıxacaqdır.

Yeni məhsulun işlənilib hazırlanması, banklar üçün marketinqin vacib elementlərindən hesab edilir. Müxtəlif səmərəlilik dərəcəsi ilə həyata keçirilən hazırlıq çox vaxt bank əməkdaşlarının təcrübəsindən, qiymətli təkliflərin yığılması üzrə işin düzgün təşkilindən və nəhayət yeni məhsulların tətbiqi üçün müvafiq vasitələrin mövcudluğundan asılıdır. Yeni bank məhsullarının hazırlanması və tətbiqi mərhələsində, onların yaradılması və təq- dim olunmasına xərclərin hesablanması xüsusilə vacibdir. İlk baxışdan bu vəzifənin yerinə yetirilməsi qeyri-mümkün hesab edilə bilər, belə ki, bankın bütün xidmətləri vahid baza əsasında hesablanıldığından, bu və ya digər xidmətə konkret nə qədər xərc çəkildiyini müəyyən etmək mürəkkəb məsələdir. Bununla belə rəqabət şəraitində yeni məhsulların hazırlanması və tətbiqi- nin səmərəlilik vəzifəsi daim gündəlikdə olan məsələdir və bunu xərclərin strukturunda hərtərəfli təhlil aparmaq yolu ilə həll etmək mümkündür. Yeni məhsulları (xidmətləri) işləyib hazırlayarkən, onların tətbiqində perspektiv istiqamətləri aydın təsəvvür etmək vacibdir. Məsələn, elə əməliyyat xidmətləri işləyib hazırlamaq məsləhətdir ki, onlar mövcud xidmətləri tamamlasın və bankın əsas fəaliyyəti ilə əlaqədar olsun. Yeni xidmətləri təklif edən zaman onların gəlirliyinə və adi ənənəvi məhsul olmasına, eləcə də əməliyyat və kredit risklərinin minimal səviyyəsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Son dövrlərdə, tətbiq olunan xidmət- lərin avtomatlaşdırılması tələbi meydana gəlmişdir. Yeni xid- mətlərin tətbiqində bir vacib həqiqəti də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Bu ondan ibarətdir ki, yeni xidmətlər ilk vaxtlar banka gəlir gətirməsə də, sonrakı potensial mənfəət üçün bu addımı atmaq lazımdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

İstehsal münasibətləri dinamizminin yüksək səviyyəsi, əmtəə-pul-bazar münasibətlərinin formalaşmasına xüsusi diqqət, müasir pul-kredit siyasətinin və bank işinin idarə olunması üzrə dəqiq taktika və strategiyanın işlənib hazırlanmasını zəruri edir. Müasir təhlil göstərir ki, pul-kredit siyasətində təşkilati iqtisadi problemlərin həlli kredit qoyuluşlarının səviyyəsindən, bank kapitalının təmər küzləşməsindən, kreditlər və depozitlər üzrə orta faiz dərəcəsiindən, resursların cəlb edilməsi qabiliyyətindən və bir çox digər parametrlərdən birbaşa asılıdır.

Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində bankların davranış ssenarisinin işlənib hazırlanmasında proqnozlaşdırma, riyazi statistik metodlardan, həmçinin, ekspert rəylərinə əsaslanan modellərdən istifadə olunmalıdır.

Stabil iqtisadi şəraitdə Mərkəzi Banklar öz inkişafının strategiyasını bir qayda olaraq 5-10 il əvvəlcədən müəyyənləşdirir və konyukturdan asılı olaraq hər il, yaxud hər rüb strategiyada dəyişiklik edərək, onu həyata keçirirlər. Məsələn, Fransa Bankı maliyyə müəssisələri, kreditlər və yığımlar üzrə monitoring tədqiqatlarını hər ay aparırdı. Lakin 1993-cü ildən başlayaraq isə monitoring tədqiqatlarını hər rüb yerinə yetirir. Sorğuların məqsədi bir tərəfdən kredit müəssisələrinin kreditləşmə və yığım sferasının, digər tərəfdən isə onların kontragentlərinin maliyyə davranışlarının təhlil edilməsidir. Kredit təşkilatları, nəinki onların öz xüsusi iqtisadi davranışları nöqtəyi-nəzərindən, həmçinin, müəssisələrin və fiziki şəxslərin iqtisadi davranışlarına onlar tərəfindən verilən qiymətləndirmə baxımından da sorğuya cəlb edilirlər.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, ötən illər ərzində bir tərəfdən bankların iriləşməsi və birləşməsi prosesi getmiş, digər tərəfdən isə bir sıra zəif kapitallaşan banklar bağlanmışdır. Son illər ərzində dövlət banklarının restrukturizasiyası davam etdirilmişdir.

Beynəlxalq Bankın özəlləşməyə tam hazırlanması və Birləşmiş Universal Səhmdar Bankın (Kapital Bankın) da özəlləşdirməsi həyata keçirilmişdir. Özəl bankların konsolidasiya olunması, kapitallaşması və onların sağlamlaşdırılması istiqamətində müəyyən tədbirlər görülmüşdür. Bank sferasında sağlam rəqabət proseslərini gücləndirmək məqsədilə xarici kapitalın yerli bank sistemində iştirak rejimi liberallaşdırılmışdır. Ötən illərdə pul-kredit siyasəti alətlərinin normativ-metodoloji bazasının genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi işləri davam etdirilmişdir. Depozit əməliyyatları, veksellərin yenidən uçuğu əməliyyatları kimi perspektivdə tətbiq oluna biləcək potensial yeni tənzimləmə alətlərinin normativ bazası yaradılmışdır. Korporativ idarəetmə standartları ən mütərəqqi beynəlxalq təcrübəyə – İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatının “Korporativ idarəetmə prinsipləri”nə və bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin “Kredit təşkilatlarında korporativ idarəetmənin səmərəlilişdirilməsinə dair tövsiyələr”ə əsasən hazırlanmış və tətbiq edilmişdir. Korporativ idarəetmə, təşkilatların idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması beynəlxalq aləmdə aktual hesab edilən problemlərdən biri sayılır. Xarakterinə görə riskli fəaliyyət növü olan bank biznesində səmərəli idarəetmə son dərəcə prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan korporativ idarəetmə standartları Mərkəzi Bankın prudensial tələbləri sırasına daxil edilmiş və risk yönümlü bank nəzarəti çərçivəsində onların tətbiqinə dair nəzarət artıq həyata keçirilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi subyektlərin reytinginin formalaşması real sektorda resursların yerləşdirilməsi zamanı, bank resurslarının qiymətləndirilməsi üçün zəruridir. Reyting, həmçinin bütün müəssisələrin qruplaşdırılması aləti olub, makroiqtisadi təhlil və istehsalın inkişafının proqnozlaşdırılması üçün də zəruridir.

Bank müştərilərinin reytinginin formalaşması üçün meyarlar sisteminə – maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, istehsal fəaliyyətinin miqyası və rəhbərin ictimai vəziyyətinin qiymətləndirilməsi daxil edilir. Bu zaman xüsusi olaraq müştərilərin informasiya şəffaflığına daha çox diqqət yetirilməlidir. Təcrübə göstərir ki, müştərilər ciddi maliyyə çətinlikləri hiss edən kimi

özləri haqqında informasiyanı bağlayırlar. Açıq bazar əməliyyatlarının pul-kredit siyasətinin başlıca alətinə çevrilməsi strategiyasının reallaşdırılması çərçivəsində işlər davam etdirilmişdir. Bank sistemində qısamüddətli likvidliyin tənzimlənməsinin ən çevik alətlərindən olan REPO, əks-REPO, birbaşa alqı-satqı əməliyyatlarının genişlənməsi müşahidə olunmuşdur. Ötən il həm manat hesabları, həm də valyuta hesabları üzrə məcburi ehtiyat normaları bank sisteminin likvidliyinə adekvat səviyyədə saxlanılmışdır. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, məcburi ehtiyat normaları ilə müxbir hesablar birləşdirilmiş və bu tədbir bankların likvidliyini daha da yaxşılaşdırmaqla onların kliring əməliyyatlarının həcminə müsbət təsir göstərmişdir. Bundan əlavə kommersiya banklarının öz resursları çərçivəsində manevr imkanlarını artırırırlar.

Son dövrlər Azərbaycanda bir tərəfdən bank sisteminin inkişaf etdirilməsi istiqamətində sistemli tədbirlərin görülməsi, gələcəkdə bu işlərin daha da sürətləndirilməsi planları, digər tərəfdən ölkəyə böyük həcmdə neft gəlirlərinin daxil olması, kredit və depozit əməliyyatlarının artacağı ehtimalını şərtləndirir. Belə ki, neft gəlirlərinin daxil olması, maliyyə resurslarının artacağından xəbər verir. Bu o deməkdir ki, bankların əmanət və depozitlər hesabına resurs bazasının güclənməsi nəticə etibarilə kredit qoyuluşlarının da həcmnin artması üçün əlverişli şərait yaradır. Bank fəaliyyətində mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara tam keçidi başa çatdırılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Artıq 2000-ci ilin aprel ayından başlayaraq kommersiya bankları üçün yeni hesablar planı əsasında Mərkəzi Banka hesabatlarını təqdim edirlər.

Monetar idarəetmənin institutsional bazasının gücləndirilməsi tədbirlərindən biri kimi mükəmməl informasiya bankının yaradılması məqsədilə avtomatlaşdırılmış bank statistika hesabat sisteminin tətbiq olunmasıdır. Yaxın perspektivdə beynəlxalq maliyyə böhranından sonrakı dövr üçün bank fəaliyyəti inkişafının strateji proqramının işlənib hazırlanmasına nail olunmalıdır. Şübhəsiz ki, qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün ayrı-ayrı fəaliyyət sahələri üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın geniş-

ləndirilməsi və insan resurslarının inkişaf etdirilməsi strateji proqramda öz əksini tapmalıdır. Maliyyə sektoru elektron kommersiyasında lider rolunu saxlamaqla da, dünya iqtisadiyyatının gələcək qloballaşması və liberallaşmasında katalizator rolunu oynamaqda davam edir. İnternetin köməyi ilə kredit risklərinin idarə olunmasında məsrəflərin xeyli azalması və səmərəliliyin artırılması, inkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq maliyyə bazarlarına çıxışına əlverişli zəmin yarada bilər.

Yaxın gələcəkdə təsərrüfat subyektlərinin və bankların investisiya aktivliyini artırmaq məqsədilə, bankların donor funksiyası getdikcə artırılmalıdır.

Xülasə olaraq bankların fəaliyyətinin, habelə bank sektorunun inkişafı və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri ümumiləşdirilmiş şəkildə aşağıdakı kimi təklif olunur:

Bank sisteminin institusional inkişafı istiqamətində:

– fiziki şəxsləri, orta və kiçik sahibkarlıq subyektlərini kreditləşdirəcək mikrokreditləşdirmə müəssisələrinin inkişafı üçün münbit şəraitin yaradılması;

– regional maliyyə müəssisələrinin yaradılmasının təşviqi vasitəsilə, regionlarda bank filialları şəbəkəsinin və bank xidmətlərinin genişləndirilməsi;

– bank olmayan kredit təşkilatları şəbəkəsinin genişləndirilməsi.

Dövlət banklarının restrukturizasiyası və özəlləşdirilməsi istiqamətində:

– Beynəlxalq Bankın kapitalında dövlətin payının azaldılması və özəlləşdirilməsi, eyni zamanda, bankın səhmdarlarının, həmçinin gələcək səhmdarların münasibətlərinin tənzimlənməsi və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi.

Özəl bankların inkişaf etdirilməsi istiqamətində:

– özəl bankların tələb olunan minimum məcmu kapitalının tədricən artırılması;

– xarici bank kapitalı iştirakının liberallaşdırılması ilə paralel, onların resurslarının real sektora yönəldilməsi üçün müəyyən şərtlərin qoyulması.

Mərkəzi Bankın tənzimləyici potensialının artırılması istiqamətində:

- bank nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və şəffaflığın təmin olunmasının davam etdirilməsi,
- Mərkəzi Bankın prudensial normativlərinin iqtisadi inkişafa müvafiq olaraq beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması,
- respublika üçün inkişafı prioritet hesab edilən sahələrin inkişafı üçün ixtisaslaşdırılmış bankların yaradılmasına lazımı dəstəyin verilməsi.

Bank infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində:

- Bank fəaliyyətinə dair qanunvericilik aktlarının digər normativ hüquqi aktlarla uyğunlaşdırılması;
- bankdaxili nəzarət və daxili auditin təkmilləşdirilməsi;
- bankdaxili ödəniş sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişafı;
- beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarının tam tətbiq edilməsi;
- banklarda insan resurslarının idarə edilməsi sistemlərinin təkmilləşdirilməsi;
- nağdsız hesablaşmaların stimullaşdırılması;
- banklarda korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və risklərin tənzimlənməsi sistemlərinin yaradılması;
- girovların mərkəzləşdirilmiş sadələşdirilmiş reyestrinin yaradılması.

Fikrimizcə həm monetar, həm də fiskal ekspansiya hesabına yaranacaq makroiqtisadi səmərədən maksimum istifadə olunması və bu səmərənin daxili investisiyaların, qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafına yönəldilməsi xüsusi aktuallıq kəsb etməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə., Məmmədov Z., Rzayev R., Həmişəyeva Ş. Bank işi və elektron bankçılıq. Bakı 2003.
2. Abbasov A.H., Azərbaycanca maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri. Bakı 2003.
3. Аббасов И., Ханкишиев Б. Коммерческий банк в условиях перехода к рыночной экономике. Баку 1998.
4. Абдуллаев Ш., Азербайянда банк системи вя банк ресурсларынын идаря олунмасы. Баку 2001.
5. Агарков М.М., Основы банковского дела. М. 1929.
6. “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu.
7. “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu.
8. “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu.
9. Azərbaycan Respublikası Milli Bankının 1999–2010-cu illər üçün aylıq və rüblük bülletenləri.
10. Вагіров М.М., Banklar və bank əməliyyatları. Bakı 2003.
11. “Milli Bank haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu.
12. Банковская система и рынки кредита. перевод Корнеева Л.В., Франкфурт на Майне. 1996.
13. Банковское дело. под ред. Лаврушина О.И., М. 2002.
14. Банковские учреждения в развивающихся странах. сборник в 2-х томах Всемирного Банка, М. 1994.
15. Банковский механизм управления экономикой. под ред., Коробовой А.И., Саратов 1990.
16. Банки и банковские операции. под ред., Жукова Е.Ф., М. 1998.
17. Белоглазова Г.Н., Коммерческие банки в условиях форми-рования рынка. Л. 1991.
18. Берже П., Денежный механизм, М.1993.

19. Боброков Ю., США: центральный банк и экономика. М. 1988.
20. Богатко А.Н., Анализ экономической основы хозяйствующих субъектов. М. 2000.
21. Бункина М.К., Деньги и банки. Валюта. М. 1994.
22. Savadov A.M., Kommersiya bankları məhsul və xidmətlərinə qiymət-qoyma. Bakı 2002.
23. Чихон Е. Банки и власть. М. 1957.
24. Данилец Г.Р., Банки переходят на коммерческую основу. журнал Деньги и кредит, 1990, № 11.
25. Денежное обращение и банки. под ред., Белоглазовой Г.Н., М. 2000.
26. Есипов В.С., Ценообразования в финансовом рынке. Санкт-Петербург 2000.
27. Əliyev M.F., Bank islahatları və vahid reyting sistemi ilə qiymətləndirmə. Ekspert jurnalı, 2001-ci il, №3-4.
28. Əliyev M.F., Bankın inkişafında daxili nəzarət sisteminin rolu. İqtisadiyyat və audit jurnalı, 2002-ci il, №7.
29. Əliyev M.F., Bank məhsullarının inkişaf strategiyası. İqtisadiyyat və audit jurnalı, 2003-cü il, №8.
30. Əliyev M.F., Bank sisteminin inkişafında elektron kommersiyanın rolu. Maliyyə və uçot jurnalı, 2003-cü il, №6.
31. Əliyev M.F., Vahid reyting sistemi ilə qiymətləndirmə bank islahatlarının tərkib hissəsi kimi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası aspirantlarının elmi konfransının materialları, 2001-ci il, iyun, Bakı 2001.
32. Xankişiyev B.A., Bank kreditləri verilərkən kompaniyaların qiymətlən-dirilməsinin bəzi məsələləri. Azərbaycan XXI əsrin astanasında elmi praktiki konfransın materialları. Bakı 1998.
33. Железова Б.Ф., Американские банки “дома” и за границей. М. 1983.
34. Журнал Бизнес Уик. М.1994, № 4/5.
35. Журнал Деньги и кредит, М.1999, №6.
36. Казимагомедов А.А., Банковское обслуживание населения. М. 1999.

37. Kərimli A., ADR öz maliyyə siyasətini necə qururdu. Azərbaycan qəzeti, 1994-cü il, 13 may.

38. Киселев В.В., Управление банковским капиталом. М. 1997.

39. Кнапп Г.Ф., Очерки государственной денежной теории. Одесса 1913.

40. Конюховски Р.Б., Микроэкономическое моделирование банковской деятельности. Санкт-Петербург 2001.

41. Коцеленбьям З.С., Очерки по теории денежного обращения. М. 1922.

42. Кредит и конъюктура. под ред. Гана А. и др. М. 1929.

43. Кулачина Г.Д., Дионов Д.В., Финансово-банковская статистика. М. 1999.

44. Гильфердинг Р., Финансовый капитал. М. 1959.

45. Грутри Р.Д., Деньги и кредит, М. 1930.

46. Гуртов Е.М., Инвестиционные ресурсы. М. 2002.

47. Левецкий Д.А., Государственная теория денег. М. 1923.

48. Масленников В.В., Зарубежные банковские системы. М. 1999.

49. Məmmədov Z.F. Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi. Bakı, 2003.

50. Набиев С., Зарубежные банки в Азербайджане, журнал "Consulting-Business", 1999, № 5/6.

51. Novruzov V.T., Daxili audit. Bakı, 2002.

52. Общая теория денег и кредита. под ред., Жукова Е.Ф, М. 1995.

53. Панова Г.С., Кредитная политика коммерческих банков. М. 1999.

54. Пессель М.А., Антонов Н.Г., Денежное обращение, кредит и банки. М. 1995.

55. Рынок ценных бумаг. под ред., Галонова В.А., Басова А.И., М. 1996.

56. Рид Э., Коттер Р. и др., Коммерческие банки. М. 1983.

57. Редецкий Ф.К., Банковская статистика. М. 1928.

58. Роуз П.С., Банковский менеджмент. М. 1995.

59. Sadıqov M.M., Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul kredit siyasəti. Bakı 2003.

60. Сарчев А.М., Ведущие коммерческие банки в мировой эконо-мике. М. 1992.

61. Смит В., Происхождение центральных банков. М. 1996.

62. Современные деньги и банковское дело. под ред., Р.С.Миллера и др. М. 2000 (перевод с английского).

63. Сушенко В.В., Международный бизнес канадских банков. М. 1984.

64. Свиридов О.Ю., Деньги, кредит и банки. Ростов 2000.

65. Ширинская Е.Б., Операции коммерческих банков. М. 1995.

66. Трехтенберг И.А., Кредитная денежная система капитализма после II мировой войны. М. 1954.

67. Управление деятельностью коммерческого банка (банковский менеджмент) под ред. О.И. Лаврушина, М. 2002.

68. Усоскин В.М., Современный коммерческий банк. М. 1994.

69. Уткин Э.А., Сухонов М.С., Аудит банковской деятельности. М. 2003.

70. Викулин А.Ю., Антимонопольное регулирование рынка банковских услуг. М. 2001.

71. Воловая Г.Д., Европейская валютная система. М. 1986. др. М. 2000 (перевод с английского).

72. Воронов Ю.П., Страницы истории денег. М.1991.

“Şərq-Qərb” Nəşriyyat evində çapa hazırlanmışdır

Buraxılışa məsul:	<i>Sevil İsmayılova</i>
Bədii redaktor:	<i>Rauf Hüseynov</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Kompüter səhifələnməsi:	<i>Yeganə Əsgərova</i>
Üz qabığının dizaynı:	<i>Elşən Qurbanov</i>
Nəşriyyat direktoru:	<i>Rasim Müzəffərli</i>

Çapa imzalanmışdır 27.12.2011
Formatı 60×90 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi 7,5
Sifariş N314. Tiraj 500

“Şərq-Qərb” Nəşriyyat evinin mətbəəsində çap olunmuşdur
AZ 1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17
Tel.: (+99412) 370 68 03; 374 83 43
Faks: (+99412) 370 68 03; 370 18 49
www.eastwest.az